Дивосил-зілля

Мандрівочка пахне...

Трапилося так, що ми в лісі розгубилися. Крутнувся я туди-сюди — немає Івана Михайловича. Погукав — ніякої відповіді...

"От тобі й маєш, — досадував я, — тепер доведеться самому назад вертатися..."

Коли це бачу — в ягіднику зграйка хлопчиків і дівчаток чорниці збирає. Запитую, чи не зустрічали часом чоловіка середнього зросту, сивого, з рюкзаком за плечима.

— Сивого? — перепитав хлопчина, що був найближче до мене, і майже одразу показав на північ рукою: — Там він! За отією посадкою...

— Там він!.. Тамечки... — врізнобій за хлопчиком загаласували діти.

— Там, певно, галявка є,— здогадався я.

— Атож... — кивнув той самий хлопчик. — Дивний якийсь дідок. Чорниць он скільки, а він квіточки надибав та й застряв собі біля них.

Хлопчик те казав і начебто дивувався, як то можна ягоди проміняти на квіточки.

А я не дивувався, бо знав Івана Михайловича. Так, то напевно був він, Іван Михайлович Носаль, відомий у нашому краї знавець рослин і народної медицини. Багатьом він видається диваком, навіть сусідам.

Ото йтимете вулицею Пархоменка у нашому Рівному й побачите, що біля одного будиночка аж на дорогу повитикався чистотіл та інше дике зілля, знайте — тут живе Носаль. У сусідів квіти як квіти: і гладіолуси, і півонія, і жоржини, а тут — наче на лісовій галявині. Світлана Всеволодівна, дружина його, щовесни садовить і сіє біля хати путящі квіти. Та хіба ж вони виростуть за дикунами?! Заглушать, хай там що!

А Іван Михайлович і радий. Трави — то його стихія. Випаде вільна година — і він уже з рюкзаком поспішає за місто. Буває, що звичайнісіньку бадилину роздивляється годинами, а квіткою валеріани милується, мов дитина, дарма що давно за шістдесят.

Отож іду я в той бік, куди мені хлопчик показав. Невдовзі посвітлішало — і посеред лісу випірнув лужок. А там і Носаль — топчеться на тому лужку. Побачив мене і гукає:

— Давайте навпрошки! Тут сухо…

Підходжу — біля Носаля кущиста мечовидна трава, висока аж до пояса. На вершечку найбільшого куща вітерець погойдує два язички рожево-фіолетового полум’я.

— Косарики черепичасті? — дивуюся.

Носаль явно задоволений. Очі так і сяють.

— Це, — каже, — мене інтуїція на цей лужок вивела…

Що ближче я взнаю цю людину, то більше захоплююся нею. На якій би траві я не зупинив у лісі погляд, Іван Михайлович одразу ж ладен розповідати про неї хоч цілу годину. І в кожній розповіді чимало такого, чого не вичитаєш у жодній книжці.

Для Івана Михайловича рослини — не просто цікавість, а суть усього його життя. Ще змалку він перейняв багатющий досвід свого батька-зілляра, а відтоді призбирує і додає що може до того набутку. Звичайно, надає перевагу лікарським рослинам. Разом з батьком він зібрав і упорядкував способи використання рослин у народній медицині. То був справжній подвиг двох природолюбів. Адже для цього довелося протягом довгих десятиліть відбирати усе краще з народного досвіду, сотні разів перевіряти, зважувати.

— Інтуїція вивела… — повторює Іван Михайлович.

— Та ще й, певно, рожево-фіолетова? — сміюся я, присідаючи навпочіпки біля косариків.

— А в мене інтуїція завжди жаданого кольору…

Це ми, звичайно, жартуємо. Але ж чи тільки то жарт? Я вже не раз мав нагоду пересвідчитися, як сильно в Івана Михайловича розвинена ота інтуїція. Розповім хоча б про такий випадок.

Шукали ми якось гриби в малосходженому лісі. Ходили-ходили, а в кошиках навіть дно світиться. Вийшли на якесь болітце, посеред якого — острівець, а на тому острівці — кілька сосон. Носаль не вагаючись скидає черевики, засукує холоші й по іржавій воді чалапає на острівець. Я гукнув навздогін: "Ні пуху!" Але слідом не пішов — ліньки було роззуватися. Та й не вірилося, що на такому острівці щось може бути, коли он скільки лісу зміряли даремно. А потім шкодував: Іван Михайлович повернувся з повнісіньким кошиком. Отак!

Тепер я добре знаю: його інтуїція грунтується на величезному досвіді. Носаль і сам любить повторювати, що без досвіду навіть пофантазувати путящо не вдасться.

— От і ще одну білу пляму заповнили на своїй карті,— каже Іван Михайлович.

Косарики черепичасті — багаторічна рослина з роду півникових — у нас на Поліссі колись були звичайною собі травою. На луках, галявинах та в рідколіссі вони щоліта рясно витикали рожево-фіолетові прапорці — однобічні колосовидні суцвіття. За це й поплатилися: люди, залюблені у їхню красу, зривали ці суцвіття на букети, аж поки не стало чого зривати. І тепер маємо: косарики черепичасті занесені до розряду рідкісних рослин…

Саме тут пора сказати, що ми з Іваном Михайловичем Носалем уже тривалий час шукаємо рідкісні рослини. Шукаємо не для букета, не для гербарію, а щоб нанести на карту рідного краю місця, де ще збереглися незаймані острівці рослинного дива, й узяти їх під захист.

А почалося все от з чого. Якось ми гортали альбом рідкісних рослин України, а Носаль візьми та й скажи:

— Переважну більшість з них я зустрічаю кожного року…

— Де? — не йняв я віри.

— У лісі, в полі, на луках — де ж ще? Хочете, покажу й вам?

Відтоді й запахла нам мандрівочка і повела просторами рідного краю. Без доріг і стежок повела. Бо рідкісні рослини на видноті не селяться.

А з подорожніх записок і склалася ця книжка.

Зозулині черевички

"Іди туди — невідомо куди, принеси таке — невідомо яке", — загадують героям у казках. І коли сміливці зрештою приносять те, що від них зажадали, ми навіть не дуже дивуємося: адже у казці все збувається. Інша річ, коли таке трапляється в житті.

Ми ходили туди — хтозна й куди, шукали таке — ледь відомо яке. І ніяк напасти на нього не могли. Бо шукали рослину, знайти яку хіба що трохи легше, ніж цвіт папороті. Так-от, націлилися ми на зозулині черевички, або, як їх у науці називають, венерині черевички. Чому венерині — ще якось можна зрозуміти: богиня кохання і краси може мати якусь взуванку? Авжеж. А тут квітки справді схожі на черевички якоїсь казкової красуні. Зате до чого тут зозуля — ніяк не вкладається в голові.

Ще називають рослину цю мрією. Певне, тому, що вона така рідкісна й приваблива, і знайти її — заповітна мрія кожного, хто любить природу. А може, й не тому. Ось давайте послухаємо легенду.

Колись давним-давно правив поліським краєм скупий і загребущий князь. Пообкладав той князь усі села такими податками, що люди ледве-ледве животіли.

Та якось від одного села князеві не прислали данини.

Розлютився грізний правитель і вирішив жорстоко покарати непослухів. З великим загоном посіпак сам вирушив на розправу.

Запечалилися-затужили в селі, як почули про карателів. Знали, нікому не буде пощади.

Старі діди думали-гадали, як зарадити лихові, та нічого не могли придумати.

І тоді прийшла до дідів тих донька бідної вдовиці.

— Я, — каже, — спробую врятувати село.

Ті похитали сивими головами: "Що ти зможеш, дівчино, коли тут уся громада безсила?" Та відговорювати не стали — бо хто топиться, і за соломинку вхопиться.

Попросила дівчина тільки одного: щоб їй пошили нову сукню, бо та, що на ній, зовсім зносилася.

Цілу ніч жінки шили сукню з усього кращого, що знайшлося у селі. А коли вранці вдовина донька одягла її — усі раптом побачили, що перед ними стоїть красуня, якої ще й на світі не було.

І вийшла вона у тій сукні навстріч карателям.

— Князю, — мовила, — не з лихого серця не сплатили ми тобі податі, а гірка доля спіткала нас. На полях недорід видався, і якщо данину віддамо тобі, то самим доведеться голодною смертю загинути. Пожалій людей наших, князю.

Хотів посміятися грізний правитель з тієї мови — та не посміявся. Ні, не збудили в нього жалю слова дівчини, бо зроду не знав, що то таке жаль. А заворожила його невидана врода дівоча.

— Гаразд, — нарешті видавив з себе князь, — не буду я твоє село плюндрувати. Але за однієї умови: стань моєю дружиною.

Князь був старий і бридкий. Від самої думки, що можна стати дружиною такої потвори, сторч головою у безодню кинешся… Та дівчина знала, що в селі і старе і мале з тривогою і надією чекають її повернення.

— Згодна… — згнітивши серце, мовила вона.

Пожвавішав князь:

— Тоді вертай до села, сповісти про мою милість. І подумай, який тобі дарунок привезти на весілля. Даю своє князівське слово, що справлю усяку твою забаганку, хоч би скільки золота довелося на те покласти.

Пішла дівчина. Розказала про все, а сама ридма ридає. Тоді підступився до неї найстаріший з дідів:

— Не побивайся, дочко. Ти одна врятувала нас усіх від загину, тож ми всі тебе одну теж на поталу не дамо. Ось тобі насіння. Передай його князеві і скажи: "Ти обіцяв справити всяку мою забаганку. Отож я хочу, щоб ти сплів мені весільного вінка із квітів, що з оцього насіння виростуть". А там сама побачиш, що буде.

Передала дівчина те насіння князеві і сказала, як дід їй велів. Князь поміркував якусь мить, зважував, чи немає тут якоїсь каверзи, а потім навіть зрадів, що не треба тратити грошей на дорогий дарунок. А що весілля відкладається — то дарма, можна й почекати, дівчина все одно нікуди не дінеться.

Посіяв те насіння та й став наглядати. Ось перші сходи з’явилися, стебельце в рослин вигнало, листочки виметнулися, а квіток все нема та й нема.

Рік немає цвіту, два немає. Збагнув князь, що його обдурили, та слово князівське при всіх давав — назад не забереш. Зачаїв чорну злобу на цілий світ. І поклав собі, що дочекається цвіту, а тоді вже віддячить і молодій дружині, і всім-всім, хто насмілився глузувати з нього.

Сімнадцять довгих літ чекав князь. А на вісімнадцятому літі рослинки в один день раптом зацвіли небаченим досі цвітом. Кинулися

князівські слуги доповідати про це своєму господареві, а той уже мертвий у ліжку лежить. Так і не дочекався своєї мрії.

Відтоді-то, кажуть, ці квіти й називають мрією…

А вчені авторитетно стверджують, що зозулині черевички справді розцвітають на вісімнадцятий рік.

…На давно не їждженій лісовій дорозі ми стрілися з дядьком, який косив траву. Познайомилися. Він — лісник, а це якраз його обхід. Скоро уже тридцять років, як лісникує.

Показуємо дядькові малюнок зозулиних черевичків: чи, бува, не бачив де у своєму обході?

— Здається мені, колись бачив. Та було це так давно, що вже й не беруся доказувати, чи то ця квітка…

Мабуть, у нас був дуже пісний вигляд, бо лісник враз підбадьорив:

— Та ви не той… Бо я, може, не так придивлявся…

Ми рушили углиб лісу. Справа — гущавник стіною, а Носаля чогось саме сюди й потягло. Пропоную обійти, щоб не подряпатись, та Івана Михайловича вговорити важко. Він зігнувся у три погибелі, щоб галуззя очей не видряпало, та й шурхнув у зарості. Подерся і я слідом.

Довгенько борсалися в ремезі, коли враз під ногами — яр. Глибокий, аж прохолодою віє з нього. Густі зарості стрімко збігають униз і зливаються в зеленому шумовинні.

— Пірнемо? — зиркає на мене Іван Михайлович.

Не чекаючи згоди, спритно хапається обома руками за гілляки й миттю щезає, ніби й справді пірнає у таємничу глибінь. Тільки листки тріпочуть на тому місці, де він стояв, наче хвильки на тихому озерці, в яке кинули грудку.

— Е-гей! — долинає.— Е-гей!..

Спускаюся й собі, судорожно чіпляючись за гілля, щоб не зірватися в безвість. З розгону прямо на Носаля налітаю.

— Обережніше, обережніше, не наступіть!

Голос в Івана Михайловича якийсь надто дивний. Невже знайшов?! І тієї ж миті бачу досить високу рослину, враз вирізняю три характерні довгасто-еліптичні листки у поздовжніх пасочках і велику квітку, що вінчає стебло. Квітку неповторної таємничої краси: оригінальний ясно-жовтий черевичок у рожево-фіолетовому обрамленні з чотирьох пелюсток-війок. За крок — ще одна рослина, але ця без квітки.

— Он де примостилися, мої любі! — присідає навпочіпки біля знахідки Іван Михайлович.

Дивуюся:

— Треба ж у таку прірву від сонця ховатися.

— Від людей, від людей, — поправляє Носаль. — Бачите, наче з казки! Хіба втримається людина, щоб не зірвати! А ще коли не подумає, що таких квіток кілька на всі наші ліси.

Не можу одірвати очей від красуні, яка постала перед нами як нагорода за довгі дні шукань. Намагаюся закарбувати в пам’яті кожен відтінок її кольорів, бо цілком можливо, що ніколи більше не зустрінеться така на моїй стежці.

— А мене ніби щось штовхало сюди. Іду, а воно так і пхає.

Іван Михайлович радіє не менше за мене.

— Тепер нам в усьому щаститиме, бо вона допомагатиме, — показую на квітку.

На серці якось особливо святково. Адже ми знайшли чарівний квіт мрії. А в народі й справді повір’я таке є, що той, кому пощастить натрапити на розквітлі зозулині черевички, матиме в усьому удачу.

Коли це вгорі — шуг! — птаха. І враз полинуло з верховіття: "Ку-ку! Ку-ку!" Прямісінько над нами!

Мимоволі сяйнула думка: а може, й справді це зозуля свій черевичок загубила?

Гори, цвіте!

У затінку крислатого дуба відпочивав юнак. Поруч — довгий спис, лук і сагайдак із стрілами. Неподалік у траві, біля впольованої сарни, вляглися вірні мисливські пси — теж відпочивали.

На ту пору якраз проходила тут золотокоса Афродіта, богиня кохання. Поглянула Афродіта на юнака і застигла вражена: такого красеня вона не бачила досі навіть серед богів-олімпійців. І світлочола богиня, яка звикла дарувати іншим трепетну квітку кохання, цього разу закохалася сама. Обранця її звали Адонісом, він був сином кіпрського царя.

Відтоді Афродіта майже ніколи не розлучалася з Адонісом. Цілими днями бродили вони квітучими долинами й горами Кіпру, полювали на зайців і сарн, вистежували полохливих оленів. Афродіта перестала навіть навідуватися на Олімп — світле житло всемогутніх богів. Коли

зрідка вони ненадовго розлучалися, богиня просила Адоніса берегти себе і не полювати на злих ведмедів, левів і диких кабанів, щоб не сталося лиха.

Та одного разу, коли Афродіти не було поруч, Адонісові собаки виполохали величезного вепра. Запальний мисливець із списом у руках кинувся навперейми розлюченому звірові.

І тут сталося невиправне: вепр несподівано сам кинувся на мисливця і величезними іклами смертельно поранив його.

У невимовній скорботі пішла Афродіта в гори шукати тіло свого коханого. Довго невтішно ридала вона над загиблим.

І печаль її була такою великою, що перетворила Адонісову кров на квіти.

Так збереглася назавжди пам’ять про прекрасного юнака.

Повелитель богів всемогутній Зевс зжалився над богинею кохання. Він наказав Аїдові — цареві печального підземного царства померлих — щороку відпускати Адоніса на землю.

І відтак півроку Адоніс лишається у похмурому царстві тіней, а півроку живе на землі з Афродітою. І кожного разу, коли він повертається на землю, ласкаво гріє сонце, барвисто розквітає природа у весняному святковому вирі. І найяскравіше пломеніє на цьому ранньому святі природи квітка адоніс — сонцесяйний горицвіт.

Схожі міфи зустрічаються в багатьох народів світу. Культ Адоніса — божества рослинності й родючості — виник у фінікійців. Потім його перейняли вавілоняни, перси, греки. Міф, що його ми тут переповіли, грецького походження. На честь божества навесні влаштовували великі гуляння. Святковий обряд ділився на дві частини. Спочатку носили

зображення божества, співали журних пісень, грали на флейтах, приносили похоронні жертви. А потім відзначали воскресіння: веселилися, танцювали, бенкетували.

Подібне свято було і в слов’ян — наших предків. Відгомін його знаходимо на Україні ще в минулому столітті. У селах хлопці та дівчата виготовляли опудало, яке жартома називали Коструб оньком, клали його на землю, заквітчували, прикрашали стрічками, співаючи при цьому, а потім урочисто несли до річки чи озера і топили. Після чого починалося веселе гуляння.

Отже, за легендами, квітка горицвіту народилася від великого кохання. Жартуючи, Іван Михайлович каже, що, мабуть, тому вона й стала ліками для хворого серця.

Еге ж, серед лікарських трав горицвіт — знаменитість. Ще б пак! Адже нині, певно, немає у світі жодної аптеки, де б не було ліків, виготовлених із цієї рослини.

Отака слава і призвела до того, що навесні все менше й менше по осонцених схилах загоряється жовтих ліхтариків горицвіту. Тому-то буквально за кілька десятиліть рослина із рядової, звичайної потрапила в розряд рідкісних, навіть занесена до "Червоної книги"…

…Знайомі узвишшя піняться такою первісно ніжною зеленню, що аж очі вбирає. Чіпляючись руками за кущі, ми з Іваном Михайловичем здираємось на стрімкий пагорб. Внизу, біля ставка, сільські хлопчаки позадирали голови на нас: ніяк не второпають, нащо це треба двом поважним дядькам дертися по такій крутизні, коли зовсім поруч є зручна дорога.

А нас цікавив горицвіт. Вірніше, ми прийшли сюди подивитися, скільки його ще залишилося на цих узвишшях.

Крок за кроком обстежуємо схил горба. Тут і там голубіють ніжні квіточки вероніки, біліють маргаритки. На високих стеблах погойдує великими урочисто-золотими голівками жовтець кашубський. На його теплих світлячках мимоволі зупиняєш погляд: чи не горицвіт? Не диво, бо ж і горицвіт із родини жовтецевих.

А горицвіт усе не попадається.

Носаль розводить руками:

— Тут же колись його було, хоч косою коси. Як зацвіте — крутосхил палахкотить вогнем.

Зникає горицвіт. А тим часом торговці лікарськими рослинами щороку виносять на базар усе більше й більше пучечків цього цілющого зілля. "Що йому станеться? — кажуть. — Наступної весни знову відросте".

Так, горицвіт відростає. Але тільки в тому разі, коли його акуратно зрізувати та й то не кожного року. А якщо зривати, то виривається трава разом з вершками кореневища, де саме містяться бруньки, з яких відновлюється рослина. Отож де вже тут до відростання!

Не вельми спритно горицвіт розмножується й насінням. Хоч цвіту з’являється на кущах нібито й рясно, та що з того? Адже, по-перше, насіння зав’язується далеко не в усіх квіток, по-друге, воно має низьку схожість і дуже чутливе до примх погоди. Щоб з дрібнісінької насінинки зазеленіла рослина, потрібний певний збіг умов: насінинка має впасти не на траву, а в грунт, цей грунт має бути вологим, у липні-серпні не повинно бути засухи і так далі. Горицвіт — досить тендітна рослина, а тому не тільки не обживає нових ділянок, а й зі старих зникає.

Особливо швидко зникає горицвіт у тих місцях, де випасають худобу. І зовсім не тому, що до смаку тваринам. Навпаки — ні корови, ні

коні, ні всяка інша худобина його не їсть. Рослина просто боїться витоптування.

Зате скошування для горицвіту не страшне. Бо на той час, коли починається сінокіс, рослина встигає відцвісти і обсіменитися, і її стебло уже саме починає відмирати.

Зараз у багатьох країнах пробують розводити горицвіт, для нього відводять ділянки, доглядають, підживлюють. Кажуть, приживається непогано і росте. Але люди, що знаються на травах, стверджують, ніби горицвіт, вирощений в таких умовах, тобто окультурений, не має тієї сили, що дикий.

…Ідемо схилом яру. Я раптом зирк — прямо переді мною пломенить велика золотисто-жовта квітка. Пломенить крапля Адонісової крові. Не стримуюся:

— Є! — гукаю зраділо. — Знайшов!

Якийсь час милуємося знахідкою. Потім Носаль набирає жменю землі з ближнього кротовиння і розгортає під рослиною: коли вона відцвіте і дозріє насіння, то воно впаде в м’яку землю і в нього буде куди більше шансів прорости. А згодом, можливо, тут не одна квітка загориться. Бо хоч Носаль і стверджує, що назва горицвіту походить від слова "гора", тобто вказує на те, що рослина ця полюбляє пагорби, та мені більше віриться, що в основу лягло слово "горіти".

Місце виявилося щасливим. Неподалік ми знайшли ще кілька десятків рослинок горицвіту. На жаль, розквітлого більше не зустрілося.

Набродившись вволю по зеленопінних узвишшях, спускаємося вниз до джерела, що б’є під тополями. Дивимося здалеку на знайомий схил яру — палає жовтий ліхтарик.

Гори, цвіте!

Веселої вроди

На узлісі постав перед нами дивний кущик. Наче із казки постав: мініатюрні гілочки з дрібненькими листочками, а на вершечку кожної гілочки рожеві квіточки променяться. Здасться, ось-ось вийдуть із-за нього маленькі білобороді чоловічки-гноми і запросять у свою казкову країну, де живе прекрасна і добра Білосніжка, де всі квіти і метелики розмовляють між собою людською мовою.

Милуємося квітом веселої вроди, впиваємося його ніжними пахощами. І якось язик не повертається вимовити: "вовчі ягоди". Бо вчувається у цих словах щось вороже, хиже, підступне.

А так не хотілося б пов’язувати ці поняття з отаким миловидним кущиком. Ніби вибачаючись за невдалу назву, вчені доточили до неї слово "пахучі". Але назві це якоїсь особливої привабливості не надало. Куди краще вже звучить народне; боровик чи й просто багун.

Так, рослина ця отруйна — і кора, і листя, і корінь. І її жовто-бурі ягоди теж отруйні. Хоч мурашки їх і поїдають з превеликою охотою. Та хіба серед лісового зела мало отруйного?! До речі, он скільки разів доводилося бачити, як заповзяті базарники цілими в'язками тягнуть до міста вовчі ягоди пахучі, щоб продати тим, кому самому ліньки піти до лісу і натішитися їх дивною вродою. Проте жодного разу я так і не чув, щоб хоч хтось отруївся цією рослиною. От і міркую, що не боровик до людини ставиться по-вовчому, а зовсім навпаки. Бо рідко хто промине нагоду зламати його квітучу гілочку.

А тим часом цей казковий кущик все рідше й рідше зустрічається у наших лісах. Адже він — релікт. А реліктовими ботаніки називають такі рослини, вершина розквіту і розвитку яких припала на давноминулі епохи. Тоді в даній місцевості був інший клімат, інші зелені сусіди

оточували їх. А зараз, коли змінився клімат, коли довкола сусіди молодші, більш пристосовані до умов існування, вони ніби чужі усьому зеленому світові. У тихих, незахожих куточках ці рослини лише доживають свій вік.

Релікти особливо беззахисні. Зміна середовища, безцеремонне втручання людини в заведений ритм життя зеленого царства неминуче веде до їх загибелі. Отже, ці рослини потребують охорони насамперед. Тим більше, що кожна з них становить неабияку цінність для науки як гість з глибокої давнини.

Є у вовчих ягід пахучих ще одна назва — дафна. Ця назва міжнародна — вона однаково зрозуміла і в нас, і в Німеччині, і в Канаді, і в інших країнах. А народилася вона вперше в стародавній Греції. Слово "дафна" означало…

Але краще я переповім давній-предавній міф.

Дафна була дочкою річкового бога Пенея. І була вона красунею, яких небагато є на світі. Сам золотоволосий Аполлон уздрівши її, закохався. Та не судилося цьому коханню запломеніти квіткою щастя, не принесла Дафні втіхи її краса. І ось чому.

Коли Аполлон своїми грізними стрілами убив страшну потвору Піфона і святкував перемогу, то вгледів неподалік Ерота юного бога кохання. Той саме в цей час напинав тятиву золотого лука. Засміявся Аполлон:

— Що тобі, пустунчику, робити з такою грізною зброєю? Вона тільки мені личить, бо я можу нею однаково поразити і ворога, і звіра. А ти тішся тим, що можеш запалювати в серцях ніжні почуття. Чи тобі захотілося ще й моєї слави?

Ерот спалахнув від образи:

— Нехай твій лук усе поражає, а моя стріла вразить тебе!

І злетів на високий Парнас. Там дістав із сагайдака дві стріли. Одною, гострою, що кохання породжує, він протнув серце сонцечолого Аполлона. Другу ж, тупу, від якої кохання гине, послав у серце прекрасної німфи Дафни. Так зло помстився Ерот. І отієї якраз миті Аполлон і покохав палко незрівнянну Пенеєву доньку, а та почала всіляко уникати зустрічі з ним.

Одного разу вони все-таки зустрілися. Побачивши Аполлона, німфа кинулася тікати швидше легкокрилого вітру. Сонцечолий бог помчав за нею.

— Німфо, зачекай! — гукав він. — Я не ворог твій. Це від кохання я переслідую тебе. Не тікай, я не простий пастух, мій батько — сам Зевс.

Та прекрасна Дафна не слухала його, а бігла ще швидше. Додав ходу й Аполлон, мов на крилах полетів, — ось-ось наздожене, вже німфа чує його дихання.

Бліда, знесилена Дафна з надією дивиться на ріку і благає Пенея:

— Батьку, допоможи! Коли є ще могутність у тебе, то, благаю, зміни, забери мій образ, який стільки страждань завдає мені!

І тільки мовила це, як почало її тіло німіти, вкриватися тонкою корою, стало її волосся листям, руки — вітами, ноги — корінням. Перетворилася Дафна на дерево лавр.

Зупинився Аполлон перед лавром, обнімає дерево, цілує. Та навіть дерево сахається його. І мовив тоді Аполлон:

— Якщо ти не можеш стати дружиною моєю, то станеш моїм деревом — прикрашатимеш листом своїм мою голову, мою кіфару і мій сагайдак. Нехай же твоє листя завжди буде зелене!

Лавр на знак згоди схилив свої віти до Аполлона. І золотоволосий бог світла і мистецтва відтоді завжди прикрашається листям лавра, або дафни, як назвали це дерево греки.

"А що спільного має лавр з вовчими ягодами?" — цілком слушно запитаєте ви. Виявляється, спільного між ними чимало — така думка вчених. Звичайно виглядом боровик із лавром не зрівняється, зате листочки в нього не тільки схожі на лаврові, а й не осипаються на зиму. От лише слава різна: вінками із лавра прикрашають переможців великих спортивних змагань, видатних співаків, поетів, учених, а боровика помічають, поки він цвіте.

…Стоїмо біля казкового кущика. Іван Михайлович зітхає:

— Жаль, вовчі ягоди пахучі тепер так рідко зустрічаються.

Жаль! Адже ця рослина дарує людині не тільки трепетне відчуття весняної радості, не тільки будить уяву про давно минулі епохи. Вона дає їй і ліки від кількох хвороб, зокрема і таких, які трудно піддаються лікуванню…

Є в нашого боровика близькі родичі: вовчі ягоди кримські, вовчі ягоди Софії та вовчі ягоди Юлії. Вони також релікти, зустрічаються набагато рідше, ніж боровик: перший — у Криму, другий — у Харківській області, а третього на Україні навіть учені не знайшли, бачили його лише в Курській та Воронезькій областях Російської Федерації. Зате ще одного боровикового родича — вовче лико — можете побачити у найближчому лісі. Ранньої весни, коли дерева безлисті а по вибалках ще подекуди причаїлися латки поруділого снігу, кущики вовчого лика бузково квітнуть, примостившись під грабочками та під берізками.

Коли це чуємо, попереду — голоси. Незабаром до нас підходить цілий гурт дітей разом з учителькою.

— Тільки не обламуйте дафну!.. — просимо.

— Мої не обламають, — заспокоює вчителька. — Якось навесні, восьмого березня, на свято, вони принесли мені квіти в дарунок — два підсніжники. Не букет, а всього два підсніжники. "Галино Василівно, — мовили, — ви нам казали, що підсніжникам найважче пробиватися до сонця крізь мерзлу землю. Отож і вирвали тільки два. Їх треба оберігати, правда?" Повірте, я навіть не знала, як дякувати моїм учням за те, що вони правильно зрозуміли мене. Для мене то був найдорожчий дарунок у житті... А дафни вони, я певна, не обламають, бо перед екскурсією саме про неї і велася мова.

Лагідне сонце заплелося у зеленому верховітті, сіється міріадами промінчиків на шумовиння трав, на веселі гілочки вовчих ягід пахучих. І якийсь дивний дзвін-передзвін довкола. Може, то промінчики так бринять?..

Любка

У травневому лісі хвилі квітів хлюпають під ноги. А повітря, настояне на ароматах смолини і мокрого листя, приємно дурманить голову. Теплінь... Найдрібніше створіння і те поспішає розплескати по всьому лісі свою весняну радість.

Раптом — вона! Два глянцеві листки біля самої землі. На високому стеблі — кудлате біло-кремове суцвіття...

— Любка!..

Чомусь вимовляю це слово майже пошепки. Вимовляю якось особливо урочисто:

— Любка!..

І вже перед очима стелеться безкрайній степ. І палюче сонце висне над вицвілим безмежжям. І в тому безмежжі — жменька запорізьких козаків.

Кілька днів запорожців переслідували кримські татари. А коли коні та й самі переслідувачі вкрай стомилися, коли не лишилося зовсім харчів, татарський бей махнув рукою: хай тікають — все одно у степу пропадуть без їжі.

А козаки зовсім і не збиралися отак марно пропадати. Бо в кожного на шиї висів амулет, який оберігав від голодної смерті: нанизані на нитку тверді, потемнілі від часу бульбочки. Почали запорожці оті бульбочки жувати — втамували голод, погасили спрагу, поволі стали повертатися сили… Ніхто не загинув. А по дорозі на Січ ще й два татарські загони козаки розбили.

Не раз і не два ставали козакам у пригоді чудодійні бульбочки. Не раз і не два рятували від явної загибелі. Тому й оберігали запорожці таємницю своїх амулетів, навіть на допитах не зізнавалися, що то за кульки вони носять на шиї.

Та все ж татари якось вивідали таємницю, дізналися, що ці тверді кульки не що інше, як висушені бульбочки любки дволистої. І почали при собі такі амулети носити. А що в степах любка не росте, то добували її у лісових районах України. Відтоді орда грабувала не тільки населення, а й ліси, вивозячи з собою бульбочки чудодійної рослини.

…І ось я схилився над любкою. Ніби в ній нічого примітного немає, і квітка, здається, до перших красунь не належить, а от кожного разу зупиняє мене ця дикунка.

— Іване Михайловичу! — гукаю. — Любку знайшов!

І думаю: певно, до осені в цієї корінь отакенною бульбою стане. Бо ж листки — як дві долоні…

Так, оті бульби — справді диво з див. І це ми знаємо не тільки з переказів про давні пригоди козаків. Ці корінчики немов увібрали в себе дивовижну силу і віддають її при нагоді недужим, вкрай знесиленим хворобою чи глибокими переживаннями людям. І саме за це Носаль чи не найбільше цінує любку серед усього розмаїття лісового зела. І не тільки він один.

Коли викопати любку восени — із землі вилущиться дві бульбочки. Одна бура, зморщена, а друга біла, тверда. Бура — це торішня. Вона вже зробила своє діло: породила і вигодувала рослину, а тепер ні на що не здатна — відпаде і згниє. А біла — це своєрідна комора поживних речовин, і, перезимувавши, їй належить пройти той самий шлях з таким самим кінцем.

Послугувалися любкою свого часу й шарлатани-знахарі. Але не так, як те маємо в народній медицині. Показуючи своїм затурканим клієнтам двобульбовий корінь, вони казали: "Біла бульба добру силу має і від будь-якої хвороби зцілює. Проведеш навхрест по хворому місцю, і від болячки й сліду не лишиться. А бура — лихо криє: доторкнешся такою до недруга свого, і люта недуга вразить його".

Отак і "лікували".

Цілющі дії кореня цієї рослини були окутані непроглядною таємницею. Про його силу в народі складали легенди. Послугувалися цим коренем навіть ворожки-чарівниці, які буцімто з його допомогою хлопців до дівчат привертали. Що з того "привертання" виходило, по-різному в народних піснях співається та в легендах розповідається, але переказують, що від отих "чарівниць" і назва рослини пішла: "любка".

А може, й не від них, не від того чаклування. Бо в любки не тільки корінь, а й квітка — теж диво. Зараз, коли сонце береться до зеніту, її аромату майже не чути. А як впадуть сутінки, як висіються зорі на небі, то від неї, ніби туман над річкою, незрівнянні пахощі пливуть. Ще тільки наближаєшся до галявини, а вже по аромату вгадуєш, що саме тут десь цвіте любка. Коли ж пощастить відшукати в темних травах квітку, яка зеленкувато відсвічує у блідому сяйві місяця, то тієї миті вона здається однісінькою такою в цілому світі.

Саме за ці пахощі квітка колись була любкою, улюбленицею дівчат, бо пахла, як найкоштовніші парфуми. Зачудований її ароматом, вельми поважний ботанік К. Клюк двісті років тому захоплено писав, що якби десь при пасіці засіяти нею чималий клин, то бджоли збирали б з її квіток найпрекрасніший у світі мед. Не знав, бачте, шановний учений, що бджоли не беруть нектару із квітів любки, що запилюють її нічні метелики. Саме їх, метеликів цих, вона і приманює в сутінках своїм дивним ароматом.

…Приглядаюся пильніше до кудлатого суцвіття. Так, воно досить оригінальне. Кожна квіточка ніби з мармуру виточена… Таки красуня! Як це я раніше додивитися не міг?!

Недарма любка належить до родини орхідних. До тих самих орхідних, яких вважають вінцем довершеності. До тих орхідних, окремі види яких мисливці-колекціонери нерідко здобувають у джунглях Бразилії та Яви, ризикуючи життям.

Коли американського вченого, селекціонера-дарвініста Лютера Бербанка запитали, чи пробував він поліпшувати орхідеї, той здивувався: "Поліпшувати орхідеї? Даруйте, але хто може їх ще поліпшити?"

Звичайно, наша любка поступається яскравістю перед своїми тропічними родичами. Зате вона росте поруч. Ось вона. Хочеш — доторкнися, хочеш — так милуйся.

Галявинка невеличка, просто кілька десятків квадратних метрів. Тут і суниці, і веснівка дволиста. Ага, ось і ще одна кремова квітка, а там ще.

Любку дволисту і зараз дуже поважають у народі. Не один старається перенести її з лісу до себе у квітник чи садок. Але, перенесена, вона, як правило, гине. Тому дехто вважає, що цю дикунку взагалі не можна приручити.

Та воно не так. Любка прекрасно почуватиметься біля хати, коли на неї падатиме легенька тінь дерева та коли ростиме у "своїй" землі. Чому у "своїй"? Корені любки можуть жити тільки поруч з грибницею певних грибів. Якщо в землі такої грибниці немає, любка одразу ж загине. Тож пересаджувати її треба з грунтом, у якому вона росте.

— У моєму садку оселилися дві,— розповідає Носаль. — Візьму їм для компанії ще й з цього лісу.

Він присідає біля однієї рослинки. Лезом довгого ножа обводить довкола круг сантиметрів п'ятнадцять у діаметрі і починає обережно виважувати землю. Незабаром на тому місці вже чорніє глибоченька ямка, а поруч лежить земляний диск, у центрі якого красується любка. Іван Михайлович акуратно загортає диск у газету і вмощує обережно в рюкзак.

Ніяк не доберу, чого це Носаль вибрав такий непоказний екземпляр, коли за кілька кроків ростуть просто-таки красуні — широколисті, високі!

Іван Михайлович помічає моє здивування, пояснює:

— Ця майже на самій стежці всілася. Хтось ітиме, не вглядить та й розтопче. То хай у мене росте, так для неї буде якщо не краще, то принаймні безпечніше…

Переходимо галявину повільно, щоб ненароком не наступити на любку. Он попереду ще одна цвіте — строга, урочиста, ніби десятикласниця на випускному вечорі.

Бризки веселки

Нашу розповідь можна було б почати так. Жили собі дід та баба. Дід сіяв пшеницю і всяку пашницю, та рибу ловив, та дрова рубав, а баба город порала, корову доїла та вареники варила. А ще біля хати розводила силу-силенну квітів: і червоні півонії, і кручені паничі, і зірчасті айстри, і ще всякі-превсякі.

Прийде неділя, посідають старенькі та й милуються квітами — не намилуються. Дітей своїх не мали, то квіти їм утіхою були.

Та от минули роки. Дід ще більше постарів, знесилів, а баба вже й померла. Журиться старий: дружини немає і квіти без її ласкавих рук переводяться — зовсім самотній лишається.

Коли це якось навесні бачить: біля хати щось буйно зазеленіло, а потім зацвіло синьо-синьо. Дивується дід: зроду таких квітів не бачив. Не впадав коло них, не доглядав — а вони цвітуть. Наступної весни ще густіше закущилися, ще яскравіше засиніли.

І зрозумів старий: це дружина вість посилає, щоб утішити його, звеселити. Розповів про це сусідам, а заодно й квітами тими поділився.

Відтоді й оселилися у квітниках півники, бо це про них ми тут мову вели. Догляду їм особливого не треба, до грунту теж невибагливі. Зате кожної весни звеселяють зір щирою синьою усмішкою.

А можна і так розповісти.

Одного разу нахилилася веселка до річки, щоб води набрати. Аж тут чує, соловейко на калині тьохкає-заливається. Заслухалася, замріялась, та й незчулася, як загубила трохи своїх кольорів. Упали ті кольори додолу й перетворилися на півники. Тому-то веселка у травні завжди над квітниками повисає, півників вишукує. Та хіба визбирає, коли їх стільки наросло?!

Можна і ще по-іншому.

Давним-давно, тисячу чи, може, й більше років тому, розцвів на світі перший півник. Хтозна, якого він був кольору, але квітка його полонила своєю красою птахів та звірів. Три дні цвів півник, і три дні милувалося ним усе живе. А коли дозріло насіння — птахи підхопили його й рознесли по всьому світі. На півночі із насіння виросли півники голубі, як тамтешні озера, на півдні — золотаво-жовті, як піски пустелі, на сході — червоні, як вранішнє сонце, на заході — темно-сині, як літній вечір.

Від оцих темно-синіх і походять дикі півники угорські, подивитися на які ми, власне, й прийшли на Вишневу гору, знамениту на Поліссі своєю рідкісною рослинністю. У двох інших місцях, де раніше нам траплялися ці приземкуваті темно-сині відлюдки, ми нинішньої весни їх так, на превеликий жаль, і не знайшли.

Проте й тут не повезло: ходили-ходили і нічого не виходили. Та й дощ, як на те, несподівано вперіщив. І такий рясний, що довелося ховатися під розлогий кущ.

Тут і підійшов до нас хлопчина, що під горою корів нас. Зняв свою довгу накидку з прозорої плівки і подає Іванові Михайловичу.

— А сам як? Змокнеш, либонь, — відмовляється Носаль.

— Вищий виросту…

Хлопчину звали Сашком. Так, він тут все-все знає, бо щодня пасе худобу. І півники не раз бачив.

— Півники як півники, нічого особливого! Подумаєш… У кожному квітнику таке добро є…

Воно так. Декотрі господині уже їх і за квіти не вважають — надто непоказні. От лілія, троянда — інша річ…

Та насправді у півників слава не така вже й мала. Сама вже наукова назва "ірис", що у перекладі з грецької означає "веселка", досить промовиста. Великі мислителі древності Теофраст, Арістотель, Діоскорид та інші вважали цю рослину цілком гідною такої прекрасної назви.

Про знаменитий фіалковий корінь, з якого добувають дорогу пахучу олію для парфюмерної промисловості, чув, мабуть, кожен. Але далеко не всі знають, що корінь цей зовсім не фіалковий, а півниковий. Щойно викопаний із землі корінь півника має різкий, навіть неприємний запах. Та коли його поступово висушити, він набуває на диво приємного запаху фіалки.

Із півників добували зелену та синьо-зелену фарбу. І оця синьо-зелена (її називали лілейною зеленню) була особливо шанована художниками.

Ось що ми розповіли Сашкові. Сказали й про те, що дикі угорські півники — одні з найкрасивіших — зараз мало де збереглися. Сподівалися на Вишневій горі натрапити на них…

Бачимо, зацікавився хлопець. Позирає нетерпляче, чи скоро хмара просуне. Аж ось бризнуло сонце. Заіскрилася-заграла свіжовимита гора, і на душі стало якось урочисто-урочисто.

Подалися ми услід за Сашком туди, де він бачив наші півники. Так, знайшли кілька рослинок, але жодної розцвіченої.

— Ще вчора бачив — цвіли, — розводить руками хлопець. — Певно, якісь бешкетники вирвали…

Що тут вдієш? Пішли ми з Іваном Михайловичем оглядати прилеглі до Вишневої гори крутосхили. Коли це чуємо:

— Сюди! Ходіть-но сюди!..

Кликав Сашко. Хоч наше знайомство було й коротке, але цілком достатнє, щоб зрозуміти: хлопець дарма не гукатиме.

Спішимо за Сашком до обриву.

На самому краєчку, звісивши з уривища добру половину коріння, на вітерці погойдуються дві темно-сині квітки…

Надія алхіміків

Повновидий місяць нерухомо звисає просто над галявиною, виповнюючи її вщерть блідим сяйвом. Від цього ще густішою і таємничішою стає темінь під кронами старих грабів, що товпляться навкруж. І здається галявина казковим лугом, окресленим паличкою чарівника. Тільки зрідка доливає з верховіття сонний шерех якоїсь птахи — і знову заворожена тиша.

Коли це з-під грабових віт безшумно випірнає людська постать і повільно, крадучись, ніби привид, посувається краєм галявини.

Хто ти, людино? Чого забрела опівночі в оцю глухомань, не боячись ні вовка-сіроманця, ні іншого якогось лісового страховидла?

А людина нахиляється, вимацує у траві пальцями. Потім дістає з-за пазухи гострого дерев'яного шпичака і починає щось викопирсувати з грунту. Викопирсує довго, старанно відгрібаючи вбік вогкі грудочки землі.

Нарешті розпросталася. Місяць висвітлив на її долоні щось кругле — не то грушу, не то яйце. Пригорнувши здобич до грудей, вона шугає назад у темінь грабового лісу.

— Заховав! Заховав! Заховав!.. — сколихує нараз тишу хриплий голос пущика.

"Шелесь-шелесь-шелесь!" — налякано зачастили кроки людини...

Через якусь годину наш нічний мандрівець з’явився біля дверей будиночка на окраїні міста. Господар дому поспішно відчинив двері:

— Ну як?

Тут уже чекали гостя.

Замість відповіді простягнув руку — на долоні лежала вибруднена в землі цибулинка лісової лілії.

Господар кинув короткий погляд на цибулинку і глухо повторив:

— То як?

— Все як веліли, учителю, — пошепки відповів прибулий. — За всю дорогу нікого не зустрів і жодного разу не озирнувся, хоч нечисть лютувала, аж захлиналася…

— Гаразд. Намочимо цибулинку в джерельній воді, хай настоїться, а тоді й приступимо!..

Тепер саме час сказати читачеві, що подія ця відбувалася близько п'ятисот років тому, а мову про цибулинку лісової, або, як її ще називають, дикої лілії, вели між собою два алхіміки. Вони всерйоз вірили, що з допомогою золотистого настою цибулинки лілії пощастить будь-який метал перетворити на золото. Адже, за повір ями, лісова лілія наділена надзвичайною силою. Бо цю рослину нібито породило на землі магічне проміння грізного Марса. Її навіть назвали "лілія мартагон", тобто така, що походить з Марса. Ця назва відтоді й закріпилася в ботаніці.

Що ж, ми тепер можемо тільки посміятися з наївності отих марновірних "вчених", можливо, навіть поспівчувати їм. Адже золота вони з допомогою лісової лілії так і не добули, хоч, правда, навчилися добувати з цієї рослини прекрасну червону фарбу. Зате ми аж ніяк не можемо відмовити їм у спостережливості: адже лісова лілія і справді рослина незвичайна. Влітку вона вирізняється серед лісового зела гордою поставою. Пурпурові, злегка поцятковані диво квіти поважно гойдаються на лебединій шиї-стеблі. Зустрінеш таку — і не проминеш нагоди помилуватися.

Людина ніколи не обминала лілію своєю увагою. Ще колись стародавні греки та римляни запевняли, що вслід за трояндою належить іти лілії, бо своєю красою вона мало поступається "цариці квітів". Особливо цінували лілію лікарі — нею вони лікували опіки, загоювали старі рани. Коли людину кусала отруйна гадюка, рекомендувалося негайно винити вина, в якому розтерто цибулину лілії. Цей же напій мав оберігати людину і від отруєння грибами.

Не обійшли лілію увагою й грецькі та римські красуні: вони вмивалися золотистим відваром чудодійних цибулинок, і від цього розгладжувалися зморшки на обличчі та ніжнішою ставала шкіра.

Усе це принесло лілії неабияку славу. Вона стала такою знаменитою, що її вважали символом справедливості й чистоти. На честь цієї рослини було навіть запроваджено свято — барвисте, урочисте.

Та гучна слава ледь не обернулася такою ж гучною неславою. Хоч, правда, не зокрема для лісової лілії, а для лілій узагалі. І все тому, що на них звернула свій погляд… церква.

Ні, церковники не проголошували її "відьомським зіллям", не накладали заборони на її вирощування. Скоріше навпаки. Але… Ви, напевне, чули про аутодафе — спалювання єретиків у часи середньовіччя? І, звичайно ж, бачили у книжках на малюнках розправу "святої" інквізиції над "чаклунами" чи тими, хто, як Джордано Бруно, порвав з релігією. Тисячі і тисячі невинних жертв згоріли на інквізиторських вогнищах.

І кожного разу стіни судилищ і навіть стільці суддів-інквізиторів були прикрашені квітами лілій. А біля приреченої на смерть людини теж виставляли лілію — квітку чистоти. Церковники запевняли, що душа грішника, який згорів у вогні, очищається і стає такою ж непорочною, як та красива біла квітка.

Промовистий такий факт. Щоб вшанувати пам’ять хороброї Жанни д’Арк, спаленої на вогнищі, французький король Карл VII "милостиво" надав родичам героїні дворянство і прізвище дю Люс (Лілієві). На гербі новоспечених дворян на синьому полі був меч з двома лініями по боках та вінком з таких самих лілій угорі. Це вважалося найвищою відзнакою, адже лілія у Франції була емблемою королівської влади. До речі, у часи французької республіки 1793 року республіканські власті, на знак

презирства і ненависті до короля, наказали таврувати каторжан зображенням лілії.

Так із символу справедливості лілія перетворилася на символ жорстокості й насильства. Нащадки тих, хто колись водив хороводи на честь цієї рослини, одвернулися від неї. Тільки невсидливі алхіміки місячними ночами покрадьки ходили до лісу викопувати цибулинки дикої лілії для своїх потаємних дослідів. До речі, а чому саме місячними ночами? Та тому, що з давніх-давен вважалося; при повному місяці рослини набувають найбільшої сили.

Та минали часи, і до лілій поволі повернулося загальне визнання: їх знову повсюди вирощують у квітниках, про них складають пісні.

Серед кращих поезій Т. Г. Шевченка — вірш "Лілея". Це сумна легенда про поневіряння дівчини-сироти, про її загибель і про те, як вона обернулась на диво-квітку.

… Я умерла

Зимою під тином,

А весною процвіла я

Цвітом при долині…

Нині лісова лілія — єдиний представник роду лілій на Україні, який зустрічається у дикому стані. Та й зустрічається, на жаль, з кожним роком усе рідше й рідше. Тому навіть якось дивно стає, коли читаєш у травнику кінця минулого століття, що ця рослина у нас "досить звичайна".

А травник отак собі запросто розповідає: "В Сибіру цибулинки вживають у їжу сирими і печеними або звареними у воді чи на молоці.

Сушені цибулини споживаються іноді якутами для приготування молочної або жирної каші. Киргизи кладуть цибулинки в овечий сир для приправи. У Пермській губернії з цибулинок добувається фарба. Вживають від жовтухи і прикладають листя до обпечених місць у Київській губернії. У Волинській губернії дають коровам, щоб у них прибувало молока".

Виходить, росло диких лілій немало в наших лісах, коли ними навіть корів годували! А от бачте, менш ніж за сто років зробили звичайну рослину рідкісною. І що з того, що зараз ми частенько стараємося пересадити лісову красуню у свої квітники?

Краще не знищуймо її у лісі. Бо хоч дика лілія і не вередлива до грунту, добре приживається повсюди, але пишно цвіте вона тільки в лісовому затінку.

Якось ми з Іваном Михайловичем у невитоптаному лісі набрели на цілу колонію лілій — рослин з двадцять. І всі квітли.

А одна лілія була зламана. Чи то людина пройшла необережно, чи звір якийсь наступив. От я взяв та й викопав її. Все одно загине.

Від золотавої цибулинки відходило кілька блідих вусиків А сама цибулинка скоріше нагадувала головку часнику, бо складалася з окремих зубочків.

Я знав, що цибулинки диких лілій їстівні, і пожував один зубочок — нічого особливого, трава як трава, на смак трохи нагадує молодий рогіз. Словом, пожував та й виплюнув, не сподобалося. Добре, хоч совість не допікала за переведену рослину: адже із недозрілої цибулинки наступного літа уже все одно не виросла б лілія.

Азалія

Спочатку здавалося, що село в тому боці, потім — що в протилежному. Врешті-решт він зрозумів, що остаточно заблудився у цьому морі сосон, дубів та осик. Прислухався: може, хоч якийсь звук долине від людської оселі чи загомонить срібна вода Случі, яка десь має бути поблизу.

І тут за мідяними соснами відкрилася затишна галявина, бризнувши навстріч жмутками веселого сонця.

Та тільки потім дійшло до його свідомості, що бризки сяйва — то квіт на кущах. Рясний тепло-жовтий квіт. Під нього кущі палахкотіли бентежно-принадним полум’ям.

І стояв Діонісій Міклер, ніби зачарований. Бо вперше в житті побачив отаке диво. Ніяк не міг збагнути: звідки на Поліссі, такому нещедрому на яскраві барви, раптом оцей золотосяйний колір, оця витончена краса квіту, оці незнані пахощі, що густо в’яжуться над галявиною?!

Потім здивування змінилося гострою цікавістю. Тридцятитрьохрічний ботанік вважав себе неабияким знавцем зеленого світу.

Але такої рослини він ніколи не бачив.

Тремтячими руками зривав квітку за квіткою, м’яв у пальцях листя, ставав навколішки і обережно відгрібав землю від коріння… Теплою хвилею підкочувалася до серця щемлива радість: він, Міклер, щойно зробив відкриття, про яке незабаром заговорить увесь вчений світ!

Неподалік дзвінко плюскотіла хвилями об гранітні скелі прудка Случ, десь у селі Трубкові ремигали корови, повертаючись із пасовиська. Але Діонісій Міклер буй далекий від усього цього. Перед його очима уже поставали чудесні сади і парки з оцією незвичайною рослиною, яка ось

палахтить перед ним. 0, тепер Міклера називатимуть не одним з кращих садівників у Європі, а найкращим!

Забувши, що він нарікав щойно на свою злощасну долю, яка занесла його з рідної Ірландії на Україну, Міклер тепер під щирого серця дякував долі. Може, він ще й оцю рослину назве долею?

То було весною 1795 року…

Через два роки, навантаживши на підводу свої пожитки і добру в’язку обережно виконаних рослин, які так полонили його незнаним дивоквітом, Міклер вирушив із Волині на батьківщину. Ці рослини були його найдорожчим скарбом. Вони виручали його скрізь. За кілька кущів, висаджених у парку одного генерала, той безкоштовно допровадив Міклера з усім багажем його до Гданська. А в Лондоні ботанік збув решту рослин з великою для себе вигодою. Через багато років, коли в Лондоні хоронили знаменитого мандрівника, дослідника Африки Давіда Лівінгстона, англійська королева вшанувала цього великого мужа вінком квітів саме цієї рослини. І то була найвища шана.

А Міклер, повернувшись до Англії, на вечірках у своїх лондонських друзів усілякі билиці й небилиці розповідав про золотоквіту красуню. Він запевняв, що буцімто того, хто натрапить на неї, велика слава чекає, а хто раз побачить палаючий цвіт, обов’язково знову побачить його колись на тому самому місці.

Таке нібито повір'я існує на Волині.

Та велика слава до самого Міклера так і не прийшла: виявилося, що подібну рослину вже зустрічали в горах Кавказу і Малої Азії. Зате друге справдилося — незабаром він таки повернувся на Волинь, купив тут село Ольшани та й прожив у ньому до глибокої старості. І кожної весни у нього під вікнами невеликі кущі гордовито погойдували гірляндами вогнистих квітів.

Так, це була азалія. Азалія понтійська, як поетично назвав її великий Карл Лінней. Рододендрон жовтий, як скучно називають її сучасні науковці, хоч слово "рододендрон" по-грецькому і означає "трояндове дерево".

Ця рослина й досі лишається загадкою для ботаніків. Бо росте на Україні тільки вузькою смужкою на сході західного Полісся. Правда, трапляються окремі кущі в Білорусії та Польщі, але то можуть бути просто занесені людиною. А основні місця поширення — гори Кавказу і Малої Азії. От вчені й дошукуються, як могла потрапити азалія з тих гір аж за тисячу кілометрів на волинське Полісся.

Одні доводять, що азалія примандрувала сюди ще у так званому третинному періоді. Тоді тут царювала теплолюбна рослинність, а Кавказькі гори з’єднувалися з Волинню гірським пасмом — Скіфським валом, який нині опустився під землю. Інші стоять на тому, що вона потрапила до нас із Причорномор’я у льодовиковий період, коли на місці чорноморських степів були тундра і болота. Азалія любить торф’янистий грунт, отож по ньому й розповсюджувалася аж до Полісся. Потім клімат змінився, азалія у сухих степах вимерла, а на Поліссі залишилася. Ще інші вчені намагаються накреслити шлях азалії на Полісся через Балканський півострів і Карпати або висловлюють припущення, що дрібненьке насіння цієї рослини занесли сюди з Кавказу сильні вітри, які в польодовиковий час віяли в одному й тому ж напрямку.

"Не з того боку шукаєте! — заперечують їм усім деякі дослідники. — Азалія, навпаки, з Полісся перебралася на Кавказ і в Малу Азію".

І теж наводяться досить переконливі докази.

Одне слово, за сто років суперечок загадка азалії так і не прояснилася.

Самі ж поліщуки пов’язують появу в рідних краях цієї екзотичної рослини з колишніми набігами татар. Кажуть, що татари завезли її насіння з вівсом. А то переповідають, ніби на Полісся разом з ханом потрапила його донька. На згадку про свою сонячну батьківщину вона взяла з собою насіння азалії і посіяла його тут. А скільки прекрасних легенд розповідають про азалію поліщуки!

Одну з таких легенд ми почули від знайомого лісника.

Забрали якось татари в неволю одного парубка з наших країв. Ну, як водиться, закували в кайдани та й зробили рабом. А парубок (Іваном ніби звали його, а може, й не Іваном — хто знає, бо давно те діялось) красень був та в усьому вдатний. От і закохалася в нього Азалія — єдина донька якогось вельми знатного татарина.

Знала донька, що батько ніколи не згодиться, щоб вона дружиною бранця стала. І зважилася на крайність: взяла найкращих коней з табуна і потай вирушила з Іваном до нього на Полісся.

Гордий вельможа не стерпів такої наруги і поклявся привселюдно, що тільки кров’ю доньки і неправовірного змиє сором зі свого роду.

Три тижні мчала за втікачами погоня. І наздогнала їх аж на Поліссі — стомлених і змучених.

Люто дивився вельможа, як боронився Іван, як упав, вражений стрілою, під кучерявим столітнім дубом, як Азалія у розпуці схилилася над коханим.

І пришпорив коня, аж той змією звився.

— Хай звершиться правий суд аллаха!

Звелася рука з ятаганом і… заклякла на півдорозі. Єдина донька, улюблена. Чекав, може, пощади попросить. Аби попросила, усе б їй простив батько!

Та підвела татарка чорні очі, а в очах таке, що аж стрепенуло вельможу.

Помовчав мить якусь і процідив похмуро:

— Зв’яжемо і відвеземо додому. Хай правовірні побачать, як безславно гинуть відступники.

І почув у відповідь:

— Ти відняв у мене що міг, а відняти любов і аллахові несила. Я назавжди залишусь на цій землі, що мого милого зростила!

Схилилася до мертвого Івана, підняла його шаблю — і просто собі в серце. Гаряча кров бризнула на синій верес і спалахнула дивовижним квітом — наче сонце своє проміння розсипало…

Легенди — то для людей, щедро наділених уявою. Хто такої уяви не має, той заперечить: "Вигадки… Бо ніколи азалія не росла і не росте в Криму". І це правда. Як правда і те, що для багатьох ця рослина просто "драпоштан". Так досить часто називають її поліщуки. Це тому, що крізь сухі кущі азалії дуже важко продиратися.

Що ж, якими хто очима дивиться на рослину, той так її і називає. Один каже, вона — нікчемний "дурнопах", інший — "усе в ній незвичайне, загадкове, таємниче"… Гадаєте, цей інший — якийсь пустий мрійник, фантазер? І зовсім ні! Так захоплено починає свою статтю про азалію один із найповажніших вчених-геологів нашого століття — академік Павло Аполлонович Тутковський.

Хоч саме слово "азалія" не таке вже й екзотичне, як може нам здатися: воно походить від грецького "сухий". Виявляється, деревина азалії не вбирає вологи, нею можна за будь-якої погоди швидко розпалити багаття. Мабуть, тому-то наш знайомий лісник завважував:

— Квітучі кущі азалії завжди нагадують мені наші колишні партизанські вогнища...

Милуючись сонячним квітом, людина бажає ще й користі від нього. Але спілкування з рослиною щоразу завдає прикрощів, іноді й немалих.

Про те, чим закінчилося перше близьке знайомство цивілізованої людини з азалією, повідав давньогрецький історик Ксенофонт. Сталося це за 400 років до нашої ери. Десятитисячна грецька армія просувалася східним узбережжям Чорного моря. Стомлені походом, суворі воїни не дуже приглядалися до пишних кущів, які золотилися довкола. Куди більше привертали їхню увагу чисельні бджолині рої. Крилаті працелюби збирали нектар із квітів азалії. От і спокусилися поласувати дармовим медком. Однак таке бажання не обійшлося їм даром: у них почала страшенно боліти голова, дехто й зовсім не зміг піднятися після привалу... Надалі у греків відпала охота до червоно-бурого азалійного меду.

Так, азалія отруйна. Усі тварини, навіть кози, з'ївши її листя або цвіту, гинуть. Для людини рослина теж небезпечна. Хоча... Хоча й досі вчені так і не дійшли згоди, чого з неї більше — користі чи шкоди. Бо азалію можна успішно застосовувати в парфюмерній промисловості для виготовлення високоякісних парфумів і мила. А що стосується азалійного меду, то ще на початку нашого століття вчений Р. Регель доводив, що він зовсім не отруйний, а тільки не такий смачний, як з інших квітів. Регель сам на Кавказі спостерігав за пасікою, що знаходилася поблизу заростей азалії. Та й у нас на Поліссі, де немало пасік і бджоли теж не обминають квітів азалії, я ніколи не чув, щоб хтось отруївся медом.

І все ж ця рослина — незаперечне диво. Ось густо горять її китиці-ліхтарики, аж очам незвично від такої сонячності. Не менш густі приємні пахощі виснуть над галявиною… І ми стоїмо як заворожені. Кудись поділись слова. Мабуть, вони просто зайві, коли перед очима отаке видиво.

Недарма азалію намагаються "приручити", щоб вона прикрашала сади й парки. Багатьом не вдається скорити горду красуню. Навіть один харківський науковець, який у тридцяті роки детально вивчав цю рослину, висіяв її насіння у ботанічному саду і в горщиках з різним грунтом, та нічого не виросло.

А весь секрет у тому, що азалія має в землі своїх друзів-грибів, які допомагають їй рости і без яких вона жити не може. То коли хтось надумає пересадити її або висіяти насіння, то треба обов'язково взяти трохи землі звідти, де вона росла раніше.

…Гудуть джмелі, як басові струни. Гудуть над золотистим розливом поліського дива. Ми знаємо, тутешні лісоруби стороняться запаху цього квіту. Знаємо, в довколишніх селах не ставлять сонячних букетів у хаті — голова запаморочиться. І все ж не стримуємося, виламуємо кілька гілочок…

Чомусь пригадується підслухана мимохіть у міському автобусі розмова:

"Кажуть, є в наших лісах квітка азалія. Дуже красива ніби. Жаль, досі не пощастило побачити".

"А ти її шукав?.."

Диво

Переходили лужок. Іван Михайлович нараз зупиняється:

— Погляньте на оцю рослинку.

Показує на невеличкий листочок, що одиноко стримить у траві. Такий собі, листочок та й годі. Здалеку дещо на щавлевий схожий.

Помітивши мою байдужість, Носаль усміхається:

— До речі, один мій знайомий професор-ботанік неабияк здивувався, коли я отут показав йому цю рослинку. Бо хоч вона й називається вужачкою звичайною, та насправді не така вже й звичайна.

Ось воно що — вужачка! Чув про таку і не раз.

Присідаю навпочіпки біля рослинки. Ага, ось і стрілка з листочка витикається — як це я її досі не помітив! Зверху на тій стрілочці колосочок ніби язичок вужа. Недарма латинська назва вужачки — офіогльоссум, від слів "офіс" — змія, вуж і "гльосса" — язик.

Вужачка належить до папоротей і, як і вони, розмножується не насінням, а спорами. Але серед численних родичів ця рослинка на особливому становищі. Бо спори в неї утворюються не на всьому листку, як то ведеться в папоротей, а лише на вершечку тієї самої стрілки, що з листка випинається. Цим вона й цікава для науковців. Та ще тим, що хоч і селиться в багатьох місцях, проте зустрічається дуже й дуже рідко.

— Ага, і вас привабила, — присідає поруч Іван Михайлович. — Може, посидимо, почекаємо царя-вужа?

Про царя-вужа це він жартома, звичайно. Але чому б і не посидіти біля такої знахідки?!

Через мить наші рюкзаки уже лежать на траві…

У давні часи знахарі щоразу, коли приходили до лісу чи на луг, не проминали нагоди пошукати вужачки. Та оскільки переважна більшість з них ніколи цієї рослини в очі не бачила, а тільки чула про неї від інших, то воно й не дивно, що рідко кому щастило запримітити у різнотрав’ї приплюснутого до сизої стрілки одинокого куцого листочка.

Зате вже як удавалося знайти, то було немало потаємної радості. Щасливець чимдуж біг додому і, не гаючись, повертався з червоною хусткою за пазухою, примощувався неподалік від знахідки і пантрував — очей не спускав. Чекав, коли з’явиться цар-вуж.

А цар-вуж має обов’язково хоч один раз на літо навідатися до рослини. Бо така це вже трава.

Впізнати царя-вужа легко: він у кілька разів більший від звичайного вужа, і, крім того, у нього на голові сяють два золоті ріжки. Отож як з’явиться він, то вже не лови гав, скоріше стели на його шляху червону хустку. А коли нема хустки під рукою, то й червоного пояса можна розіслати. Бо тут головне не що послано, а якого воно кольору.

Побачивши червоне, цар-вуж зупиняється і скидає свої ріжки. Отут їх і хапай, загортай у хустку та чимдуж тікай додому. Позаду щось шипітиме, свистітиме, скреготітиме, але ні оглядатися, ні зупинятися не можна. Тільки вдома в глухому закапелку дозволяється роздивлятися золоті ріжки. І то без свідків.

Хто носить при собі такий золотий ріжок, той буде завжди здоровий, щасливий і багатий. Йому стануть доступними усі скарби, захоронені в землі.

Та не зразу скарби відкриваються такому щасливцеві. Бо один із добутих золотих ріжків щасливий, життєдайний, а другий — нещасливий, несе в собі смерть. Тож коли вони разом, сила одного знищує силу другого.

Носити при собі треба тільки один ріжок — щасливий. Бо нещасливий одразу наведе всіляких бід, навіть смерть. А щоб розпізнати їх, треба опівночі прийти до лісу і закопати оті ріжки під двома столітніми дубами. Через якийсь час один з дубів засохне, а другий зазеленіє ще дужче. Отож під тим зеленим дубом і є щасливий ріжок — викопуй його і завжди носи при собі.

Проте кожного разу радість знахаря, який натрапляв на вужачку, незабаром розвіювалася димом. Бо скільки не пильнував він біля рослини, цар-вуж до неї так і не приповзав. Окремі затяті "мисливці за скарбами" з надією чатували вужачку доти, аж поки вона в’янула і зникала в зимову стужу під снігом…

І все-таки серед знахарів віра в царя-вужа жила. Надто вже великою спокусою було здобути "ключ" до всіх скарбів. А невдачі пояснювали тим, що, певно, цар-вуж відвідав рослину до того, як її було знайдено.

Зозла, що до отих "ключів" ніяк не добратися, знахарі пустили лиху славу про рослину і "поганим зіллям" нарекли. Така назва за вужачкою подекуди й понині збереглася. Знахарі запевняли, що коли принести траву цю в дім, то там одразу почнуться сварки й розбрат… Запевнити — то нехитра штука. А от спробуй знайти оте зілля: воно не так часто трапляється!

Певно, на те й розрахунок був, коли припечатували оту славу рослині. Ну, а якщо хто й знайде, то тут можна і лихим словом допомогти розбратові спалахнути…

— У нас на Ровенщині,— каже Іван Михайлович, — я зустрів вужачку тільки у двох місцях. І це за стільки років…

Я дивлюся на рослину з повагою: як-не-як рідкість! У моїх очах вона враз аж ніби привабливішою стала. От як воно буває: для того, щоб побачити диво, треба знати, що воно — диво.

Гаряче дерево

Ішли одного разу лісом, а Іван Михайлович враз затанцював:

— Плющ! Плющ! Плющ!..

На гладеньких стовбурах осик ніби хтось понапинав струни, а на тих струнах нанизане білясте листя, трохи схоже на кленове. Струни — то стебла плюща. Листя міцне, шкірясте, такому й мороз не страшний.

Плющ звичайний — рослина не така вже й звичайна. По-перше, вона — релікт, тобто така, що збереглася з прадавніх часів до наших днів, по-друге, на Україні в дикому стані зустрічається зрідка, та й то тільки на заході та ще в Криму. Тому-то ми з цікавістю ходили поміж деревами, приглядалися до плющевих струн.

Люди знають плюща давно-давно. Стародавні греки, наприклад, вважали його священною рослиною. Адже він відвернув смерть від самого бога Діоніса. Ось як це було.

Грізний Зевс покохав юну фіванську царівну Семелу і пообіцяв виконати будь-яке її прохання. Тоді богиня Гера, яка ненавиділа Семелу і хотіла її смерті, підмовила царівну:

— Попроси Зевса, нехай з’явиться до тебе в усій своїй величі бога-громовержця.

Цар богів не міг відмовити Семелі, адже він дав слово. І громовержець з’явився. Блискавка яскравилася в його руках, раз у раз вдаряли громи. Спалахнуло все довкола, загорівся і завалився царський палац, загойдалася земля. Охоплена жахом, упала Семела додолу, її обіймало полум’я. Зрозуміла вона підступність Гери, та було пізно.

І тоді у вмираючої Семели народився син Діоніс — крихітне, зовсім немічне дитя. У лавині вогню воно здавалося приреченим на неминучу смерть. Та хіба міг загинути син великого Зевса? Із землі з усіх боків, як за помахом чарівної палички, почав рости густий плющ. Він прикрив дитя своєю зеленню і врятував від загибелі.

Коли Діоніс виріс і став прекрасним і могутнім богом вина, богом сили, радості і родючості, вічнозелений плющ разом із виноградною лозою став символом його влади. Плющ завжди обвивав Діонісів посох. Під час святкових гулянь на честь цього бога стародавні греки прикрашали свої голови вінками з плюща. Спочатку — тільки з поваги до Діоніса, а потім — з тієї причини, що нібито ця рослина здатна розганяти хміль. До речі, і сам винахід вінка приписали богові Діонісу.

Та була й ще одна немаловажна причина, — а можливо, навіть вона й головна, — шанобливого ставлення древніх до плюща.

Нині ми якось навіть не задумуємося, наскільки полегшують наше життя звичайні сірники. Ми звикли, що вони завжди є при нас і дають змогу в будь-який час добути вогонь. Але ж сірники з’явилися порівняно недавно. Кресало і кремінь мають Давніший вік, але і їх ще не знала давня афінська господиня, яка змушена була постійно пильнувати, щоб у вогнищі тліла бодай одна іскорка. Бо добування вогню було тоді справою нелегкою. Робили це за допомогою спеціального дерев'яного приладу. І найкращий такий прилад, як писав "батько ботаніки" Теофраст, що жив за кілька століть до нашої ери, був саме із плюща: він давав вогонь швидше і вогонь той був дуже яскравий. Мабуть, через це греки називали плющ "гарячим деревом".

Дехто може сказати: яке із плюща дерево, коли це ліана, що сама дереться на інші дерева або стелеться по землі.

Еге ж, ліана. Та ця ліана росте дуже довго, і через кілька сотень років перетворюється у справжнє дерево. Окремі дерева-плющі, які

ростуть зараз у Німецькій Демократичній Республіці, мають більше метра в діаметрі. Їх гілля так розметнулося довкола, що покриває площу близько 850 квадратних метрів. Вчені підрахували, що цим дідусям-велетням уже майже по тисячу років.

Можна гадати, що колись подібні велетні росли цілими гаями. Отже було з чого брати деревину для вогнедобувних приладів.

Чим пильніше придивлялися люди до плюща, тим більше дивувалися. Виявилося, що для цієї рослини зовсім не страшний град. Навіть коли уся рослинність довкола була посічена і побита безжальними горошинами граду, плющ спокійнісінько погойдував своїм цупким листям, на якому грізна стихія не лишила навіть сліду свого. А ще помітили, що плюща не вражає блискавка. І почали садити рослину біля житла, сподіваючись, що вона захистить від блискавки і його. Пізніше церковники почали освячувати гілочки плюща на вербній неділі і радили схороняти в хаті, клуні, хліві. Гілочки ніби-то мали оберігати будівлі від блискавки, пожежі і всякої іншої напасті.

А потім з’ясувалося, що граду не бояться й інші рослини, які мають шкірясте вічнозелене листя, а блискавка дуже нечасто вдаряє в липу й глід. Та на той час у народі вже міцно прижилися легенди про винятковість у цьому плюща.

Чого тільки не приписували плющеві: і що він має магічні властивості, і що здатний лікувати десятки хвороб! У це щиро вірили не тільки забобонні пастухи та хлібороби, а й високоосвічені, як на свій час, люди. Так, Бенедикт Крісп, який жив у кінці VII на початку VIII століть і був одним з найбільших ерудитів своєї доби, у широко відомій дидактичній поемі "Медичні замітки" на повному серйозі писав:

Трапиться так, в голові щось стугонить безупинно

І, полонивши її, біль завдає їй нестерпний.

Зразу ж вінком із плюща постарайся її обв’язати.

При всій шані до плюща, зараз цього, звичайно, ніхто б не написав. Зате писали і далі пишуть інше. Ось хоча б таке:

"Трапляється, що одне дерево знищує інше, віднімаючи в нього поживу і заважаючи йому жити… Погане сусідство з плющем…"

"Де той плющ поведеться в лісах, там псує дерева, обвиваючи їх".

"Плющ, якому природа присудила повзати по землі, непомітно всмоктувався в пори дерева, хитро снувався тоненькими жилками по стовбуру до самого верховіття, день у день висмоктував соки, поки вп’явся мацальцями в коріння. А тоді запишався, забуяв, розпустивши листя по чужих гіллях. Та не сідають на нього ні бджоли, ні метелики, ба навіть сарана не їсть його. Цупкий і ядучий. Він зеленіє, поки струхлявіє коріння старого дерева, роз’їдене плющем, доки воно звалиться і вкриє паразита своєю порохнею…"

Перше сказане Теофрастом за 300 років до нашої ери, друге — ботаніком К. Клюком двісті років тому, а третє писане в наші дні письменником.

Проте наукою доведено, що плющ — ніякий не паразит і не висмоктує соку з інших дерев. Як і кожна чесна рослина, він добуває собі поживу з землі самостійно. А що повітряні корінці його чіпляються до дерева, то це молодий плющ шукає собі опору, щоб піднятися вище. Тільки й того, що з відмерлої кори цього дерева він іноді може брати своїми корінцями розчинні солі.

Що ж до метеликів, то вони охоче відвідують плющ, як і інші рослини, а бджоли з його цвіту носять смачний густий мед. То вже письменник перебрав, гудячи рослину.

Цвітіння й плодоносіння плюща — це справді диво. Адже він розпускає зонтики своїх зеленавих квіточок восени, коли всі інші рослини вже викохали плоди. А чорненькі ягоди "гарячого дерева" достигають… рано навесні. Зимовий холод не тільки їх не лякає, а навіть сприяє дозріванню.

Кажуть, колись богиня квітів Флора йшла по землі і наділяла долею кожну рослину. Усе зело наввипередки тягнулося до своєї повелительки і випросило для цвітіння — весну, а для плодоносіння — осінь. Плющ же тоді жив на дні глибокої ущелини. Отож поки вибрався звідти, то й запізнився на побачення з Флорою. Тому в нього з квітками та ягодами не так, як в інших рослин.

Сувора краса й оригінальність плюща людині до вподоби. Приручений, він по всіх усюдах укутує затишні альтанки, зірчасто мережить численні арки, зеленою лагідністю снується по підвіконнях. Спокій і тиху задуму дарують зустрічі з цією рослиною.

Людина від плюща має й інші вигоди: із його соку вона виготовляє високоякісний лак, листям підгодовує овець, коли в них є маленькі ягнята, а з гірких плющевих ягід одержує ліки…

І все ж якусь невідому нам властивість свою плющ і досі тримає в таємниці. Бо чого ж тоді птаство таке охоче до плющевих ягід? Бо чого ж тоді олень, щоб вижити після отруйного укусу фаланги, чимдуж поспішає поїсти плющевого листя?

… — Оце здорово! — раз у раз повторював Іван Михайлович, поки ми оглядали тонкострунну плющеву колонію.

Потім пояснив:

— Років п’ятнадцять тому я цей ліс уздовж і впоперек сходив — на плюща тоді не натрапив. А він, виходить, осьдечки прижився. Здорово, га?..

Меч-трава

Палахкотіли хрести на горбах, і ген за обрій стелилися дими, дими, дими…

Неслося з краю в вкрай по Волині:

— Ідуть!..

Як стогін. Як зойк.

Опустіли хутори, спорожніли села, на всі засови зачинилися ковані залізом ворота замкових твердинь. Люди знали хижу натуру ворога, знали: пощади не буде. Або полон, або смерть — третього не дано.

— Ідуть!..

Вирушила валка від села. За болото, в ліс дрімучий, у потайну місцину. Все жінки, та діти, та сиві діди. У вузликах нехитрі пожитки, слідом — корови на налигачах.

Хто молодий та дужий, здатний тримати в руках меч, спис чи лук, — усі позаду валки, на відстані. Пильнують, щоб ворог зненацька не наскочив, щоб при потребі загородити нападникам дорогу, відвести вбік, збити з напрямку.

А ворожа кіннота уже на обрії, уже наступає. І немає їй ліку, і не видно краю. Знялася курява бурими стовпами, закрила півнеба, затьмарила сонце.

Від самого видовища такого заплакали діти, заголосили жінки.

І моторошно стало чоловікам.

Збилися чоловіки докупи, молодші на старших дивляться і мовчать, старші очі вбік відводять і теж мовчать. Та й що тут казати, коли ясніше ясного: рятуватися втечею — значить залишати сім’ї на поталу ворогові, до бою ставати — все одно що в прірву головою.

Нарешті знайшовся один — син пастуха, молодецького зросту, сили богатирської. І мовив:

— Хіба у наших мужів немає уже сили в руках? Чи, може, серця затремтіли у тих, хто не раз з рогатиною на ведмедя ходив? На нас із надією дивляться ті, кому зброю тримати несила. Якщо ж побіжимо, то соромно буде нам в очі дітям дивитися!

І всі загули, загомоніли — прокинулися у кожного і гордість, і серце, і розум. І повернули коней супроти ворожої лавини. І закипіла битва жорстока. Ламалися списи, неначе торішня солома, джмелями роїлися стріли пернаті, іскрами бризкали мечі, щерблячись у січі нещадній. Падали воїни на землю з смертельним залізом у серці. І в поле без вершників мчали запінені коні.

Та сила силу ламала. І ось лишився останній захисник краю рідного — син пастуха. Подивився в далину — а там валка ще маячить на виднокрузі: батьки, дружини й діти його загиблих друзів так і не встигли сховатися від чужинських очей. І тепер уже їх нікому, зовсім нікому захистити.

Рвонувся хлопець з останніх сил, в обох руках по мечу затис — свій та щойно пронизаного стрілою побратима — і ступив навстріч ворогові. Сам проти незчисленної раті. І тут сталося нечуване: пощерблені мечі полеглих у січі героїв самі звелися догори і заступили дорогу чужинцям.

Побачили таке і скам’яніли від переляку вороги. А потім тікали три дні і три ночі, і більше не ходили на землю волинську походом.

А позубрені мечі так і лишилися на тому місці стриміти угору вістрям. Тільки на зело перетворилися. Подме вітер — шумлять суворо, грізно, застережливо. І назва у зела теж сувора — меч-трава.

Для вчених-ботаніків хоч би якою була легенда про ту чи іншу рослину — це всього лиш легенда. Їм подавай факти. Тим більше, коли мова йде про меч-траву, яка свого часу і так немало загадала ботанікам загадок. Наприклад, чому меч-трава, яка селиться на морських узбережжях, раптом заснувала свої колонії у волинському лісостепу і в так званому Малому Поліссі? Як нижня частина її стебла разом з листками умудряється перезимовувати в тутешніх умовах? Чому ця могутня багаторічна трав’яниста рослина з повзучим кореневищем не тільки не займає нових територій, а й зі старих зараз безслідно зникає?

Та поступово меч-трава відкривала людям свої таїни. Виявилося, що вона примандрувала до нас із далеких-далеких віків теплого третинного періоду. Як свідчать розкопки, колись вона була досить поширеною у Європі. Але змінився клімат, і залишилися тільки дрібненькі острівці цієї рослини, кожен з яких старанно описаний ботаніками.

І те, що більшість із відомих на Україні острівців меч-трави забігли так далеко від моря, — теж закономірність. Адже саме тут у давню давнину проходила берегова лінія Сарматського моря. Багато тисячоліть минуло, як немає цього моря, а меч-трава усе ще вперто тримається його берегів.

…Від Рівного до Тайкур — подати рукою. Тут кінцева зупинка приміського автобуса. Виходимо за село на заплаву невеличкої річечки, і от уже перед нами сіро-зелені півтораметрові зарості. Суцільною стіною. Таємничою суворістю віє від них, якоюсь незвичайністю. Так

вирізняється серед привітної лагідності заплави строга краса цієї гості з далекої доби.

Торкаюся долонею до мечоподібного листка — відчуваю, як гострі зазубрини врізаються в шкіру. Хочу уявити хоч якось вигляд цієї місцини в один з днів третинного періоду. Адже тоді теж була оця земля, сяяло над нею це ж сонце, голубіло небо…

Знаю: було! І все ж уявити не можу. Натомість малюється нереальне: назустріч ворогам ступає останній оборонець, а за ним підводяться сторч пощерблені у бою мечі полеглих побратимів…

Русальний квіт

Із полотна війне таємничою чарівністю місячного сяйва, тремкою тишею теплої літньої ночі. І заполонить уяву дивна дивина. Довго перед очима у сріблястому мареві хитатимуться дівочі постаті в білих сорочках до п’ят, з пишними розпущеними косами. І гойдатиме темна річкова гладінь великі блюдечка білих водяних лілій.

Художник Іван Миколайович Крамськой назвав свою картину "Русалки", переповівши у ній мовою пензля давню слов’янську легенду про русальний квіт — латаття біле, або, як їх у нас частіше називають, білі водяні лілії, що обернулись на русалок.

Колись один з червневих тижнів у нас називали русальним. Існувало повір’я, що саме в ці дні русалки із білосніжних лілій стають "простоволосими дівами" і водять танки біля річок. А дівчата й хлопці тоді не ходили купатися поодинці, щоб русалки не залоскотали. Наймарновірніші носили при собі стебла полину і любистку — це повинно було відлякувати русалок.

Особливо небезпечний так званий мавський Великдень — четвер русального тижня. У цей день дівчата й жінки навіть не працювали, щоб

не розгнівити русалок. А вже про те, щоб у річці бовтатись, не могло бути й мови. Коли ж котрась змушена була ступити у воду, то мала обов’язково спершу кинути туди трохи полину. Проте вважалося, що й полин не допоможе, якщо на воді в цей час біло іскриться русальна квітка.

Мене нітрохи не дивує, що з усіх водяних квіток у цієї слава найдзвінкіша. Бо хіба ж не заслуговує вона того?!

Коли літнім ранком приходжу до тихого озерця, де на підрум’яненому сонцем плесі сріблять лілії, мене завжди охоплює якесь незвичайне почуття. Ніби в казку потрапив. І я справді ладен повірити, що це не квіти, а зорі нападали сюди вночі з небесної височіні та так і залишилися на воді. Вірили ж колись північно-американські індіани, що латаття біле утворилося з іскор, які впали після зіткнення двох зірок. А зіткнулися зірки тому, що засперечалися, котра з них володітиме стрілою, яку пустив у небо один великий індіанський вождь.

Узагалі, мабуть, немає такої країни, де б не було легенд про білу водяну лілію. Звичайно, там, де вона росте.

В Італії, наприклад, поширена легенда про красуню Мелінду, яку вкрав болотяний цар-страховисько і одружився з нею. Від того шлюбу й народилося латаття біле, пелюстки якого нагадують колір обличчя Мелінди, а тичинки — золотаві коси красуні. Кожного року вкриває Мелінда трясовину квітами, нагадуючи своїй згорьованій матері, що вона жива, вічно юна і царює над болотом.

Через тисячоліття дійшла до нас стародавня грецька легенда про водяну німфу, яка палко покохала силача Геракла. Але той не відповів їй взаємністю, і німфа з горя обернулася на квітку білої водяної лілії. Тому й досі наукова назва рослини — "німфа біла".

А знаменита одолень-трава наших предків, виявляється, теж є не що інше, як ця ж рослина. Тільки в давнину, за переказами, мала вона силу незрівнянну, перемагала всілякі недуги і нечисть. Відвар її нібито допомагав від зубного болю й отрути, а ще вважався "любовним напоєм" — пробуджував палкі почуття в серцях гордих красунь. Та найбільше вірили в одолень-траву купці, посли та інші мандрівні люди. Хто лагодився в дорогу, запасався цією травою і вимовляв такі слова: "Їду я в чисте поле, а в чистому полі росте одолень-трава. Одолень-трава! Не я тебе поливав, не я тебе породив; породила тебе мати сира земля, поливали тебе дівки простоволосі, баби-самокрутки. Одолень-трава! Здолай ти злих людей, щоб злого про нас не думали, поганого не мислили; віджени ти чародія, ябедника, Одолень-трава! Здолай мені гори високі, доли низькі, озера сині, береги круті, ліси темні, пеньки і колоди. Заховаю я тебе, одолень-трава, біля самого серця, на всій путі і на всій доріженьці".

Чого тільки не вигадували про цю квітку! Яких тільки забобонів про неї не було!

У середні віки біла водяна лілія стала незамінною рослиною для знахарів-шарлатанів. За її допомогою вони бралися лікувати будь-які хвороби. І для цієї мети квіти треба було збирати зовсім не так, як усі інші. Зривати їх належало в певні години, на ніч, при цьому щільно заткнувши вуха і звертаючись до квіток з ласкавими словами. І квітку треба було не зрізати, а зривати. Бо зрізане стебло почне кривавитися, і від цього людину стануть переслідувати тяжкі сни, а то й заманить безодня. Сушили квіти в тіні, біля північної хатньої стіни обов’язково висячими, бо в іншому випадку рослина втрачала силу.

А "лікували" то й узагалі оригінально: висушені квіти підвішували над ліжком хворого саме проти болючого місця…

Відійшли в минуле знахарі-шарлатани, а разом з ними канули у вічність і їхні незбагненні методи "лікування". Зате лишилася народна медицина, яка без знахарського "чаклування" мудро використовує ліки,

наготовані для людини самою природою. Звичайно, не обійшла народна медицина своєю увагою й білої водяної лілії і використовує її значно успішніше, ніж те вдавалося знахарям-шарлатанам.

Послужлива нам’ять наших добрих дідусів і бабусь донесла до нас чимало дивовижних переказів і повір’їв про русальний квіт. Одне з тих повір’їв застерігає: квітку білої водяної лілії не слід приносити в дім, бо разом з нею до хати прийде і нещастя.

Здогадуюся: це дуже закохана в природу, далекоглядна і передбачлива людина придумала таке! Певно, любила усією душею це срібно-біле водяне диво і турбувалася про його збереження.

От і зронила першою з уст слова, які допомогли зберегти рослину для далеких нащадків, тобто для нас з вами.

І тепер, коли бачу, як стрімголов кидаються у воду запопадливі молодики, щоб мерщій зірвати часто одну-єдину лілію, що не знати як ще уціліла, коли бачу зів’ялий розтерзаний квіт у руках тих, хто повертається з річки, якось жаль стає, що старе повір’я нині уже забуте.

…Ось серед круглястих листків латаття ясніє велика біла квітка — усміхається сонцю, і сама аж промениться. Хто запримітить її — зупиниться, задивиться, замріється. І на мить одним уявиться похмурий замок із Шекспірового "Гамлета", усіяне лататтям озеро і божевільна Офелія у вінку з білих водяних лілій — вона, співаючи, повільно занурюється у воду, глибше, глибше, і ось уже тільки квіти плавають на поверхні… Іншим — дзвінкоголосі молоді гречанки, які сплітають з водяних лілій вінок для міфічної красуні Єлени в день її весілля з царем Менелаєм. А ще іншим — Уля Громова, героїня з Краснодона. Пригадуєте початок "Молодої гвардії" Олександра Фадєєва? Дівчина захоплено милується русальною квіткою: "Ні, ти лиш поглянь, Валю, яке це диво! Розкіш! Наче вирізьблена… Адже вона не мармурова, не алебастрова, а жива, та яка холодна! І яка тонка, ніжна робота, — людські руки ніколи

б так не зуміли. Поглянь, як вона спить на воді, чиста, строга, байдужа… А оце її відбиття у воді,— навіть і трудно сказати, яка з них краща, — а барви? Дивись, дивись, І вона ж не біла, тобто вона біла, але скільки одмін — жовтавих, трохи рожевих, якихось небесних, а всередині, з цією вологою, вона перлиста, просто сліпуча, — у людей-бо таких і барв, і назв нема!.."

Барви поліського болота

Цього разу веду я. З купини на купину, з горбочка на горбочок — стрибаємо краєм великого болота, тримаючись ближче до чахлих берізок і сосонок. Незважаючи на те, що початок липня і природа мала б досягти вершини своєї краси, довкола нас одноманітність. Бідність кольорів, бідність рослинності.

Так-от, цього разу веду я. Он знайоме підвищення з трьома приземкуватими вільхами. Це десь тут має бути. Ага, ось!

Серед моху, серед ще не розквітлого вересу — червоні латочки. Це — росички. Нахилившись, розрізняю малесенькі кругленькі листочки, густо всіяні дрібнісінькими краплинками. Тут і там — тоненькі стрілки, на яких гойдаються китички білих квіточок.

Такою ніжністю і беззахисністю віє від цих рослинок! Коли не знаєш, ніколи й не подумаєш, що вони хижаки. А це саме так, справжнісінькі!

Самоцвітами сяють росинки на кінчиках тонюсіньких війок, якими опушений листок. Пролітає мимо росички комар, вгледить таке видиво та й захоче посмакувати кришталево чистою краплинкою водиці. А як тільки сяде, то вже й пропав. Бо це зовсім не водиця блищить, а краплинки клею, і комареві вже не злетіти. Листок стуляється, війки виділяють кислий сік, і здобич починає перетравлюватися, ніби в справжньому шлунку. Так невдаха-комар сам стає обідом для росички.

На цьому болоті я виявив росички випадково. Торік у день відкриття полювання на качок я приїхав сюди з рушницею. До початку полювання ще лишалося чимало часу. Я "зайняв позиції" на підвищенні в затінку трьох вільх і став чекати. Коли це завважую, що прямо перед очима щось ніби знайоме росте. Придивляюся — так і є, росичка! А поруч — ще й ще.

До цього я зустрічав росичку не раз, але все не випадало часу простежити, як вона захоплює здобич. І тут раптом така нагода!

Чекати довго не довелось. Одна мошка, яких немало снувало над травою, спокусилася сріблястими краплинками і сіла на листок росички. Відчувши небезпеку, відразу ж похопилася злетіти знову. Та ба! Зрадливі краплинки вже зробили своє чорне діло!

Я швиденько дістав лупу і крізь неї став спостерігати, що ж буде далі. А далі було ось що.

Росинки прямо на очах почали збільшуватися, війки повільно стали хилитися в бік здобичі, охоплювати її. Тим часом краї листка загиналися, стулювалися, аж поки листок не перетворився на такий собі пиріжок з мошкою всередині.

Якби кінокамерою сповільненої дії зняти процес полонення росичкою мошки на плівку і показати потім на великому екрані, то глядачі побачили б зовсім не беззахисну ніжну рослинку, а хижу багатопалу потвору, підступну і жорстоку. Недарма ж колись росичка багато років підряд привертала пильну увагу великого Дарвіна та його сина — гідного продовжувача батькової справи. Ці вчені і встановили, що росичка, ростучи на вкрай пісних грунтах, пристосувалася добувати собі поживу не з землі, а з повітря саме таким ось полюванням на комах.

Я впіймав з десяток мошок, попримощував їх на росянистих листочках. Хотілося побачити, як рослини реагуватимуть на мій

подарунок. Проте експеримент виявився не зовсім вдалий: саме загриміли постріли, заляскотів шріт по осоці — почалося полювання. Тут я й забув про росички. А коли спохватився — всі листочки були вже згорнуті в маленькі кулачки: росички вечеряли впійманими мною мошками.

… Іван Михайлович пильно оглядає острівець.

— Так і є! — каже зраділо. — Тут не просто росичка поселилася, а навіть два її види: круглолиста і довголиста. Таке трапляється не часто. До речі, я чогось і подумав, що тут можуть вони обидві рости. Надто багате болото попалося.

— Еге, багате, — усміхаюся, поглядаючи на довколишню зеленаву однотонність.

Носаль не помічає усмішки. Тягне до соснячка. Проте на півдорозі спиняється:

— Гляньте, андромеда цвіте. Яка пора, а вона ще цвіте.

Кущики андромеди постали якось непомітно, враз. Зонтики рожевих квітів тулилися поруч з червонястими коробочками, що вже дозрівали. Якась особлива ніжність чаїлася в них. Ніжність тієї іншої Андромеди — дочки ефіопського царя Кефея, принесеної в жертву морському страховиську та врятованої героїчним Персеєм. Це на її честь названо оцю болотяну рослину.

Аж якось не в’язалося: одноманітність поліського болота і… андромеда.

А втім… Чим довше ми були на болоті, тим яскравішими ставали для мене його барви. Білі плями сфагнового моху на підвищеннях рясно всіяні намистинками журавлини. На галузистих кущиках буяхів теж

рясно проглядають великі сині ягоди. Он зашарілися брусниці — дозрівають під теплим сонцем. А чорниці уже так і просяться до рук — чорні ягоди взялися сизуватою поволокою. Ось-ось жовто задимлять спорами колонії плауна булавовидного… Словом, болото й справді багате.

— Пошукаємо ще одного хижака, — пропонує Іван Михайлович. — Не повірю, що тут не росте пухирник.

Пухирник звичайний — рослина у нас на Поліссі не рідкісна. Але не так то й багато людей її знає. Бо кому охота бовтатися по канавах та болотах тільки задля того, щоб подивитися на якийсь там пухирник?

Проте хоч зовні пухирник і непоказний, та заслуговує на подив. У рослини немає коренів, а своєрідні стебло і листя вільно плавають на воді. А коли подивишся на листки крізь збільшувальне скло, то на них видно численні повітряні пухирці. Кожен з цих пухирців не що інше, як звичайнісінька пастка. У пухирчику є клапан, який відкривається тільки всередину, отже, увійти можна, а вийти — зась! І живиться рослина дрібними водяними мешканцями, які потрапляють у її пухирці-пастки.

Цвітом теж пухирник не може похвалитися. Піднесе над водою на тендітній стрілці жовту квіточку — а вона така, що пройдеш мимо і не завжди помітиш.

— Згода, — кажу, — пошукаємо… Тільки, може, на всяк випадок з собою плакун-траву візьмемо?

— Не варто, — жартує Іван Михайлович. — Сьогодні на болоті нечистої сили не передбачається.

— А якщо для букета?

— Для букета — можна.

І я нахиляюся над височенькою трав’янистою рослиною з яскравими лілово-пурпуровими квітами. Це і є плакун-трава, названа так за те, що її листки здатні виділяти надлишок води.

Для поліщуків болота з діда-прадіда були своєрідними коморами невичерпних запасів усіляких ягід. При загальній бідності грунтів, коли хліба з нового врожаю селянинові ледь вистачало до половини зими, чорниці, брусниці, буяхи, журавлина ставали неабиякою підмогою в харчовому раціоні.

Однак болота не завжди так просто віддавали свої скарби. Нерідко на шляху людини вони розставляли пастки: бездонні "віконця" серед мохових килимів, підступні трясовини. І горе людині, яка необачно потрапляла в таку пастку!

Наївні предки щиросердо вірили, що це нечиста сила заводить людину в невилазну трясовину. Тому перед тим, як іти на болото, запасалися плакун-травою. Вона, за повір’ям, відганяла злих духів, змушуючи їх плакати.

Завернули і ми до світлого "вікна" посеред болота. Не боялися: знали, що воно лагідної вдачі. Я сам його торік під час полювання уздовж і впоперек обходив.

На мілководдя забрела цибата рисова трава. Вона й справді родичка рисові. Цілком можливо, що в недалекому майбутньому ця трава подарує людині немало радості. Адже вчені досліджують її, прагнуть прищепити на ній рис. Якби пошуки в цьому напрямку увінчалися успіхом — було б просто здорово! Тоді на наших поліських болотах зашумів би рис, який не потребує надто сонячної погоди, якому не страшні холоди.

Як мовиться, на ловця і звір біжить. Та ще й який! Навіть не сподівалися: альдрованда! У кінці минулого століття один ботанік було

заїкнувся, що ця рослина є на нашому Поліссі, то його ледве не затюкали. Тільки років двадцять п’ять тому її знайшли і на Волині, і на Ровенщині, і на Житомирщині.

Альдрованда — рослина водоплавна, вважається реліктовою. Її все менше й менше лишається в наших водоймах. А цікава вона тим, що живиться головним чином личинками комарів. Листочки в альдрованди з двох півокруглих частинок. Досить якійсь водяній дрібноті доторкнутися до них, як вони негайно стуляються. Виходу з пастки вже немає.

— Ще б пухирника сюди, — вголос розмірковую я, — і була б ціла колекція комахоїдних рослин.

Настрій у нас дуже гарний: адже стільки побачили! І я мугикаю собі під ніс веселу пісеньку…

А пухирника ми знайшли в сусідньому болітці. Уже лагодилися вертати додому, коли Іван Михайлович чогось ще туди завернув. Чую:

— Ура!..

Мерщій туди: Носаль у туфлях забрів у воду і з радісною усмішкою простягає на долонях пухирника:

— Навіть не звичайний, а ще рідкісніший — пухирник малий. Пощастило!

Невловима арніка

Все повторилося. Як і минулого разу, і позаминулого. Тітка, на цей раз, звичайно, інша, якийсь час прискіпливо роздивлялася нас, ніби прицінювалась і зважувала, чи варто ділитися з незнайомими людьми

хай маленькою, але все ж таємницею, а потім, немов змилостивившись, показала рукою уздовж річки:

— Та отам за поворотом повно того зілля.

Зазирнула ще раз у наш альбом, кивнула головою:

— Атож, воно! Кожен день по корову йду — бачу. Воно…

Йдемо, куди показала тітка. Ще здалеку помічаємо жовтогарячий цвіт понад берегом. Мимоволі прискорюємо ходу і… Ну, звичайно ж, це не арніка гірська, а звичайнісінький оман британський, який на Поліссі є повсюдно.

Арніка… Ця рослина, яку в Карпатах ще можна бачити досить часто, на Волині і Ровенщині майже зовсім перевелася. Навіть Носаль зустрічав її востаннє над Горинню чимало років тому.

Так, коли арніка цвіте, у неї гарні жовтаво-оранжеві квітки. Проте зовсім не краса квітки стала причиною, що ця рослина зникла, а її лікувальні здатності.

— Колись, — розповідає Іван Михайлович, — настойку арніки мали якщо не в кожній поліській хаті, то через одну. Вживали її від багатьох-багатьох недуг, а надто при виснаженні організму. І так протягом багатьох поколінь. Це й призвело у значній мірі до того, що рослина зникла, а люди згодом замість арніки почали збирати оман британський, квіти якого дещо схожі.

Отже, нам якось навіть і ображатися не виходило на тітку, яка спровадила нас по оман британський. Адже вона щиро вірила, що то і є арніка.

На арніку ми з Іваном Михайловичем "полювали" уже довгі тижні. Не раз зустрічали людей, які запевняли, що бачили її — хто рік, а хто два тому. Ми відвідували вказані місця, але рослина залишалася невловимою. Це ще більше підігрівало наш азарт. Адже ми знали, ми вірили: є вона, мусить бути на Поліссі. Бо ж не може отак зовсім зникнути по всьому Погоринні, десь же залишилася.

Ми стільки разів заводили мову про арніку, що навіть сама назва рослини стала для нас звучати якось особливо: дзвінко, святково, загадково. Навіть не хотілося вірити, що ця назва походить від зовсім буденного грецького слова, яке у перекладі всього-на-всього означає "чхати". Бо й справді людина чхає, якщо понюхає квітку або корінь цієї рослини.

Правда, дехто з учених виводить назву рослини з іншого грецького слова — "арнос" (баран). Мовляв, квітки, коли їх висушити, стають пухнастими, як бараняче хутро.

У наших Карпатах та в горах деяких інших європейських країн арніку нерідко ще називають "тютюновою квіткою". Бо її листки дуже схожі на молоде тютюнове листя. У минулому столітті гірські жителі навіть курили його замість тютюну.

Для лікування в арніки використовують переважно суцвіття, лише іноді — корені. В одному з довідників я вичитав, що десять років тому на Україні тільки Укоопспілка заготовляла п’ять тонн "сировини", тобто сухих суцвіть арніки. А скільки осідало в торбинах зіллярів-аматорів — про це, як мовиться, історія змовчує. Відомо тільки, що тоді і в нас на Поліссі базарники теж носили арніку віхтями на ринок. Нині ж під назвою арніки поліські зіллярі пропонують оман британський, а ми з Іваном Михайловичем міряємо десятки кілометрів, щоб надибати хоч одну-єдину рослину з оранжевою квіткою-короною. І міряємо, на жаль, даремно.

Тим часом попит на арніку зростає. З кожним роком зростає. Спробували, було, ентузіасти вирощувати рослину на присадибних ділянках, як-от ромашку чи якесь інше лікарське зілля. Та вона, виявляється, з "характером" і приручається (погано… Отже, треба з подвоєною пильністю оберігати арніку від винищення там, де вона сьогодні ще росте.

А це якось недавно Іван Михайлович заявляється радісний, схвильований. Ще з порога випалює:

— Нарешті наша невловима арніка знайшлася! Один знайомий учитель натрапив. Каже, вся галявина горить, як сонце.

— Може, знову оман британський?

— Ні, на цей раз таки вона, голубонька. Вчитель зірвав одну рослину, показував — вона! Але де натрапив — не признається. Каже, менше людей знатиме — більше віри, що збережеться. Його можна зрозуміти. А ми пошукаємо свою. Пошукаємо…

Дика півонія

Хто знає, чи схожа наша дика півонія вузьколиста на свою родичку, що була така знаменита у стародавньому світі. Зате в обох назва від одного імені походить. І виникла вона, за переказами, ось як.

У міфічного старогрецького лікаря Ескулапа був учень Пеон. Він прославився тим, що виліковував найтяжчі рани, промиваючи їх відваром якоїсь рослини та прикладаючи до них її листя. А коли одного разу могутній Геракл поранив бога підземного царства Плутона, то Пеон зцілив грізного повелителя пекла. Відтоді рослина на честь славного лікаря стала називатися півонією.

Правда, як свідчить легенда, здобути цю рослину в ті часи було зовсім не так просто: її пильно охороняв величезний рябий дятел. Птах налітав на кожного, хто пробував зірвати її, і викльовував очі. Тому небагато було охочих іти за таким зіллям. А хто й наважувався, то робив це вночі, коли дятел спав.

Допомагав Пеон зцілюватися богам і під час Троянської війни. Відтоді усіх визначних лікарів-травознаїв почали шанобливо називати "пеоніями".

Таку ж назву дістали і всі трави, які мали високі лікувальні властивості.! Отож, натрапляючи в старих книгах на згадки про півонію, насправді важко визначити, про яку саме рослину йдеться. Тим більше, що колись півонія взагалі вважалася одним із чудес зеленого світу, своєрідним вінцем творення. Їй приписувалося багато чудодійних властивостей, хоча в основі своїй і нісенітних.

Наприклад, в одному з російських травників кількасотрічної давності на повному серйозі мовиться, що коли людина має при собі насіння чи корінь півонії, то їй ніяка нечиста сила не може заподіяти шкоди. Той же травник настійно радить корінь півонії носити дітям на шиї як талісман від хвороб. А ще запевняє, що "в дім той, у якому півонієве насіння лежить, ніяка громова стріла не влучає і блискавка його не запалює". Отак!

Віра в чудодійну силу півонії жила в багатьох народів. Так, у Швейцарії дітям від корчів накладали на голову вінок з 77 півонієвих листків. У Франції, Данії, Португалії люди від падучої хвороби носили на шиї 40 днів намисто з плодів цієї рослини. Для підсилення дії плоди ці скроплювали свяченою водою, нанизували їх тільки на червону нитку, і обов’язково голкою, яка не була в ужитку.

За такої слави півонія, певна річ, не могла залишатися звичайною рослиною. Її висаджували у квітниках, доглядали, леліяли, аж поки

викохали гарну та пишну. Півонію оспівували поети багатьох народів. У різних країнах квітка її була символом палкого кохання і ніжних почуттів.

Хоча подеколи траплялося й протилежне: півонія вважалася символом некрасивого, пихатого, заздрісного. А чому так — про це навіть казка є.

Якось ясночола богиня Флора мала на якийсь час покинути землю. І вирішила замість себе залишити заступника. Та кому з рослин віддати перевагу? Адже усіх їх однаково любила.

От зібрала Флора на раду своє рослинне царство і запропонувала квітам самим обрати їй заступника. Півонія вважала, що саме вона гідна високої честі заступати Флору. Отож набурмосилася пелюстками, з викликом поглядала на всіх і всіляко старалася підкреслити, що вона найпишніша і найвеличніша. Але всі квіти назвали найдостойнішою троянду. І Флора зняла зі своєї голови корону і наклала на троянду. А півонії сказала:

— Бундючна, безглузда квітко! За свою пихатість і самозакоханість залишайся ж назавжди такою товстою, надутою, як сьогодні, і хай жоден метелик не подарує тобі ніколи свого поцілунку, жодна бджілка не візьме з тебе меду, і жодна дівчина не приколе твоєї квітки до своїх грудей.

Казка казкою, а треба визнати, що півонія справді гідна неабияких почестей. Коли зацвітуть її кущі у квітниках, розсипавши оберемками іскристий пелюстковий жар, коли попливуть над землею чудесні пахощі її квітів — хіба можна не зупинитись, щоб помилуватися нею? А коли її квітка велично підноситься над вазою, стає більше сонця в кімнаті.

Та особливо розквітлу півонію люблять наші школярі. Чи тому, що пишнота і яскравість квіту її притягає до себе погляд ніби магнітом, чи

тому, що розквітла півонія віщує наближення літніх канікулів — хтозна. Але загляньте у класні кімнати, коли там ідуть екзамени, і ви обов’язково побачите на столах величезні букети півоній.

Із 1788 року в Європі набула поширення біла сибірська півонія. Святкова, урочиста краса її цвіту, приємні пахощі швидко призвели до того, що вона помітно потіснила у квітниках свою червону сестру. Хоч, правда, на батьківщині — в Даурії та Монголії — цю півонію любили більше за коріння, яке варили в юшці та широко використовували в народній медицині, і за насіння, яке підсмажували й додавали в чай.

Наша нинішня дика півонія вузьколиста, звичайно, далеко не така пишна, як її приручені родички. Та на тлі степового різнотрав’я вона справжня красуня. Навіть той, хто на словах байдужий до квіткової краси (бо сумнівно, щоб такі байдужі були насправді), схилиться над її квіткою і здивовано розглядатиме криваво-червоні пелюстки.

На жаль, дедалі рідше й рідше щастить надибати на цю рослину, обпекти пальці об прохолодний жар її пелюсток. І мені зрозуміле здивування моїх юних супутників, коли я їм розказую, що колись із цієї півонії виготовляли зелену фарбу. Атож, зелену, і не так давно й сам я щиро здивувався, почувши таке від Івана Михайловича.

Дарунок Флори

Той ранок запам’ятався таким: сива трава у сивій росі, і сива вода, і сивий туман по воді, а над ними — рожева смужка, яка дедалі ширшала прямо на очах і золотіла, золотіла назустріч сонцю. А потім увагу заполонили дві лусочки тополевої кори — біля круглих капелюшів та усякого іншого листатого водяного зела вони чатували карасів. Справжніх королівських карасів. А ще потім сталося знайоме: спочатку одна, потім і друга вудка зачепилася за ремеззя, заплуталася… Довелося лізти у воду відчіплювати. Скраю озерце було не дуже глибоке, зате дно грузьке-прегрузьке. Поки топтався, виплутуючи

жилку, раз наступив на якийсь гостряк, потім вдруге, втрете. Що там за чортовиння засіло в мулі? Присів у воді, намацав щось каракувате, витяг — хтозна й що: темне, з гострими рогульками. Повертів у руці та й жбурнув аж на середину озерця.

І треба ж так! Через багато років зовсім випадково опинився я знову біля того озерця. На цей раз вдвох з Іваном Михайловичем. І він враз, як ото гід під час екскурсії:

— Погляньте вправо! На воді — розетки листків, схожих на березові...

— Горіх! Водяний горіх!.. — майже вигукую я.

Ну як тут було не пригадати отого сивого ранку, коли я вудив карасів і коли лазив у воду рятувати свої вудки?! Оте гострякувате чортовиння, об яке тоді поколовся, виявляється, було водяними горіхами! Недарма ж їх повсюдно за ці гостряки і називають "чортові".

Правда, зараз усе менше й менше залишається людей, які знають про водяні горіхи і про те, "з чим їх їдять". Бо відшукати рослину навіть у нас, на Поліссі, де всяких озерець та стариць стільки, що й за життя не обходиш, дуже й дуже не просто. А були ж часи, і не такі далекі, коли дядьки підводами возили на базар щедрі водяні дари, коли поліщуки їли їх сирими, печеними і вареними у підсоленій воді, сушили їх і товкли на борошно, яке потім підмішували до житнього і випікали хліб. До речі, підмішувати доводилося досить часто, бо пісна піщана земля була скупою на врожаї.

Та й у всі часи водяний горіх був для людини доброю підмогою.

Ще у Теофраста ми читаємо, що давні фінікійці збирали їх на річці Стримоні і випікали хліб. А розкопки свідчать, що наші далекі предки

будували свої свайні житла тільки на тих озерах, де рясно родили водяні горіхи, — застерігалися від голодної смерті.

Кажуть, колись богиня Флора пролітала над землею і роздаровувала свої багатства. Махнула вона правою рукою над степами — з рукава її сукні висіялися жито, пшениця і всяка пашниця. Повеселіли степи. Махнула лівою над лісами — посипалися з рукава суниці, чорниці, брусниці та інші ягоди. Повеселіли ліси.

Коли це бачить Флора, під нею озеро голубіє, жваво хвильками виграє. Захотілося і цьому озеру щось подарувати. А в рукавах вже нічого немає, все на степи та на ліси витрусила. Засмутилася богиня.

Коли це чує — щось ніби муляє їй у ліву руку. Подивилася — а це гостророгий горіх застряв у рукаві, зачепившись за зелений шовк сукні. "От добре! — зраділа богиня. — Подарую озеру цього рогача і нехай він родить рясно-прерясно". Та й кинула горіха в озеро. Відтоді й заходилися водяні горіхи рости.

"Послужний паспорт" водяного горіха досить солідний, переконливий. Дійшовши до нас ще з третинного періоду, рослина явилася людині не як музейний експонат з прадавніх епох, а як вірний помічник-годувальник. Для прикладу можна взяти хоча б такий промовистий випадок. В Індії біля великого озера Вур часто випадали недороди. Під час кожного гинули з голоду десятки тисяч людей. Тоді власті розпорядилися засадити озеро водяними горіхами. Через кілька років горіхи так розрослися, що їх ромбовидне листя покривало майже всі дві тисячі гектарів озера. Навіть пароплавам трудно було прокладати собі шлях крізь горіхові зарості. Зате загроза голодної смерті відступила, бо щороку з озера збирали такий урожай горіхів, що їх вистачало на п’ять місяців для всіх жителів довколишніх поселень.

На Поліссі ще й досі можна почути такий вислів: "закинути на кожуха". Для більшості поліщуків первісний зміст його давно втратився і

вони вживають вислів тільки в переносному значенні, найчастіше з метою покепкувати над невдатним рибалкою. Тим часом у цих словах нічого немає смішного. Вони просто означають найлегший спосіб добування водяних горіхів. Полягав він ось у чому. Брали зношеного кожуха, скручували його вовною догори, прив’язували довгу вірьовку і волочили по дну озера, де ростуть водяні горіхи, рогаті плоди заплутувалися у вовні. На березі їх виплутували і складали у мішки.

Чому ж вимирає ця реліктова рослина? Про це вчені сперечаються ще з минулого століття. Одні бачать причину в недосконалості способів її розмноження і в пересиханні озер, інші— у зміні клімату, витісненні рослини більш пристосованими до життя зеленими сусідами. Ще інші головним винуватцем називають людину. І небезпідставно. Адже це вона забруднює водойми всілякими промисловими відходами, масово винищує водяного горіха, збираючи не тільки плоди, а й зелень на корм худобі.

Скаже дехто: тисячі років люди збирали ці горіхи — і нічого, а тут за лічені десятиліття раптом знищили?! Хіба таке може бути?

Уже є. Адже такої кількості людей, як зараз, на світі досі не було. А, як відомо, і водяні краплі камінь довбають, коли їх багато.

…Так, це те ж саме озерце — ще б не впізнати! Тільки я ніби іншими очима дивлюся на нього: віднині воно для мене — незвичайне.

Озерце береже чудесний дарунок Флори.

У центрі розеток водяного горіха біліють невеличкі квіточки. Іван Михайлович зауважує:

— Гарний урожай буде, ой гарний. А ще добре те, що сюди люди заглядають лише з вудками, а не з кожухом…

Рослина дивовижної сили

Із глибини трьох тисячоліть докотилося до нас відлуння Троянської війни, повивши ореолом легендарності ім’я незрівнянної Єлени, через яку десять років лилася кров троянців і ахеїв.

Єлена була дочкою Зевса і Леди, перед її красою блідла навіть краса олімпійських богинь. Усі правителі Греції домагалися її руки, але вона обрала собі в чоловіки хороброго Менелая.

Та Єлену підступно викрав Паріс, син троянського царя. Це і призвело до війни, а потім і до загибелі славного міста, стіни якого, за переказом, зводили самі боги.

Під час війни Єлена, як про те повідала славнозвісна Гомерова "Іліада", сиділа в обложеній Трої і

… ткала великий, подвійний

Плащ пурпуровий, на кім бойові гаптувала змагання

Поміж троян конеборних і міднохітонних ахеїв,

Що від Ареєвих рук перетерпіли стільки за неї.

Ну й, звичайно, гірко плакала. І сльози її, впавши на землю, спалахували золотом і перетворювалися на квіти. Згодом на честь першої красуні стародавнього світу ці квіти й дістали назву "інуля геленіум", де перше слово походить від грецького й означає "очищати". Виходить, "очищення Єлени".

Правда, міф про гарячі сльози Єлени вчених не влаштовує, от вони й сперечаються. Одні пов’язують назву рослини не з ім’ям Єлени, а зі

словом "геліос", тобто "сонце". І, логічно, мають рацію. Бо форма суцвіття цієї рослини і забарвлення квітки справді дуже нагадують наше золотосяйне світило.

Інші виводять назву від грецького слова "гелос" — тобто "болото", "заливний луг", "заплава". І теж мають рацію. Бо рослина любить рости по берегах річок і на вологих луках.

Люди здавна запримітили цю богатирського зросту рослину. Спробували лікувати нею деякі хвороби — допомогло. От і зарахували її до своїх зелених друзів. Особливо гідно оцінили її лікувальні властивості наші предки слов'яни і назвали рослину дев’ятисилом. Вона, мовляв, може вилікувати від дев’яти недугів.

Ось як мовиться про рослину в одному з давніх травників: "Трава дев’ятисил, росте кущиками, висока, корінь товстий… А росте трава в городах по низинах. Хто ж її зварить з хлібом і часником, та полином і п’є по півложки натщесерце, усяку нечисть з середини вижене".

У російській мові й досі побутують назви "дев’ятисил" і "дев’ясил", а на Україні рослина стала називатися дивосилом. Бо справді дивну цілющу силу відкрила в ній народна медицина. А ще більшу силу доточила їй людська фантазія.

…— Чи не пошукати нам дивосилу? — пропоную Іванові Михайловичу. — Зараз якраз він має цвісти.

— Минулися ті часи, — одказує Носаль, — коли дивосил у нас можна було шукати. Нині хіба що десь напитати пощастить: бабусі з дідусями на городах вирощують. Отож тепер дивосил якось і незручно називати дикою рослиною…

І ми поїхали. Тролейбусом. Аж у кінець сусідньої вулиці.

Довідавшись, хто ми, хазяйка невеличкого затишного особнячка повела нас углиб городу, де на могутніх стеблах сяяли золоті сонечка.

— Бачите? Ціла грядка наросла. Раніше чоловік дивосилом лікувався, а тепер поправився, здоров'я нівроку стало. Та зілля бережу, хай водиться. Буває хтось попросить — поділюся…

— А ваші сусіди не пересаджують його на свої городи? — цікавиться Носаль.

Хазяйка розводить руками:

— На жаль… Це ж не помідори. Та й мало знають про зілля. А воно он яке вдатне, справжній дивосил!..

І поки ми оглядаємо грядку, хазяйка нам розповідає. Видалася балакучою, а легенду ту ми чули вперше.

Давним-давно одному чоловікові ворожка наворожила, що він помре, якщо доторкнеться до свого сина. Той любив одинака, проте й життям дорожив. Тому повелів відвезти сина у далекі краї, щоб не збулося оте ворожчине пророкування. Лише гінці зрідка доносили вістку про нього.

Минули роки. Одного разу батько одержав звістку, що син ходив на війну, був там порубаний-постріляний і зараз лежить недужий, з дня на день смерті дожидає.

Запечалився батько. Найняв найкращих лікарів і послав їх рятувати свого безталанного одинака. Проте нічим лікарі зарадити не змогли.

Тоді старий батько сам полинув до сина, сльозами обмив його рани. І сталося диво: рани затяглися і син одужав. Щасливий батько обнімав його, пригортав і не міг натішитися, зовсім забувши про слова ворожки.

Та словам тим належало збутися. І батька не стало. Проте він не помер, а перетворився на дивосил. І відтоді люди лікуються цим зіллям.

…Слухаємо легенду і мимоволі закрадається думка: мабуть, недаремне люди назвали цю рослину "дивосилом". Надто вже багато дивного вони пов’язували з нею. І навіть зовсім фантастичне, таке, що нічогісінько спільного з правдою немає. А все через цілющу силу цієї рослини, пояснення якої темні люди не могли знайти. Вважали навіть, що дивосил допомагає боротися з нечистою силою, і з цією метою його листям обкурювали хати, хліви, щоб вона там не заводилася. А ще жінки курники ним обкурювали, щоб птиця добре неслася. Тільки треба було це робити потай, удосвіта, аби ніхто не бачив, бо якщо підслідить хтось, то дивосилова дія щезне. Ото й виходило: добре несуться кури, то подіяв дивосил, а ні, то, мабуть, хтось підгледів.

У цілющу силу цієї рослини вірили надзвичайно. Вважали, що дивосил діяв навіть на віддалі, тому розвішували його скрізь, де утримували худобу. І він, як гадали, мав оберігати її від усякої моровиці…

Слухаємо легенду…

А жовті сонечка лагідно тепляться на грядці. Звичайні такі квіти-сонечка. І якось навіть не здається, що це цвіте рослина, яка береже в собі диво-силу.

Тирлич хрещатий

Спускаємося пригоринським схилом, коли бачимо — знайома трава. Продовгувате хрещате листя, характерні зеленаво-сині квіточки в пазухах верхніх листків… Ну звичайно ж це він, тирлич хрещатий!

— Візьмемо і це місце собі на замітку, — мовить Іван Михайлович, дістаючи блокнота. — Може, якому лікареві зілля знадобиться.

Так, лікарі знову починають повертатися до тирлича. Кажуть, допомагає при недугах, ще й добре допомагає. А було…

Пригадалося вичитане з одного травника кінця минулого століття: "Рослину… вживали раніше від лихоманок, глистів і навіть від чуми. Останнім часом її пропонували від водобоязні. Також славилася вона як засіб для загоювання ран. Та нині лікарі не застосовують це зілля зовсім…"

Зовсім не зовсім, але, на жаль, в кінці минулого століття в основному було так. Та й потім лікарі майже не зверталися до послуг цієї рослини, як і до багатьох інших так само корисних у змаганні за здоров’я людини. А сталося усе гак тому, що їм перейшла дорогу хімія: на той час з'явилися штучні сильнодіючі ліки, і медицина віддала їм перевагу.

А були часи, коли цей тирлич мав-таки завидну славу, і йому приписували, як і дивосилові, багато такого, чого в природі взагалі не могло бути. Уявіть собі…

Та давайте краще розгорнемо добре знану всіма нами "Ніч перед Різдвом" Миколи Гоголя, а там прочитаємо таке:

"Відьма сама відчула, що холодно, дарма що була тепло вдягнена; і тому, піднявши руки догори, відставила ногу і, прибравши позу людини, що мчить на ковзанах, не зрушившись жодним суглобом, спустилася вниз, ніби по крижаній похилій горі, і просто в комин".

Скажете, до чого тут відьма, коли мова йде про тирлич? А до того, що колись наші предки справді вірили у відьом і в те, що вони можуть літати на помелі, вилах, лушні чи на кочерзі, і обов’язково через комин. І що здатність літати їм дарував… тирлич: для цього треба було натертися його відваром під пахвами. Виходило, що без тирличу відьма — ніщо. Отак!

А справжній тирлич буцімто ріс тільки в Києві на Лисій горі.

Якщо це зілля поталанить добути комусь із простих смертних, то для такого щасливця не існуватиме нічого неможливого: йому відкриють свої таємниці і дерева, і трави, і гори, і води.

Та не так просто тирлич дається до рук, бо пильно охороняє його нечиста сила. Той, хто наважиться добувати це чар-зілля, ризикує життям. Для початку треба було вдосвіта на Івана Купала без лопати і без ножа виконати корінь плакун-трави. Ця трава, за повір'ям, відганяла всяку нечисть, змушуючи її плакати. Корінь плакуна засушували, вішали на червоній нитці на шию і цілий рік носили під сорочкою. Аж тоді вже не страшно було йти на Лису гору, розганяти відьомський хоровод і рвати тирлич.

Та минали роки, і чудесна сила чар-зілля поступово кудись зникала, ніби випаровувалася. А коли всі цікаві переконалися, що росте воно не тільки в Києві на Лисій горі, а й біля рідного села чи міста, то й зовсім інтерес до тирличу зачах: що може бути, мовляв, надзвичайного в рослині, коли її, хай не отак запросто, але можна при бажанні знайти?

Лише сільські дівчата не втрачали віри у хрещате зілля, вишукували його, потай рвали, виходили опівночі за ворота й одним подихом випалювали: "Тирлич, тирлич, нам хлопців приклич, од одного до двох, од двох до трьох, од трьох до чотирьох... од одинадцяти до дванадцяти!" — Говорили так, та й закопували мерщій зілля біля воріт.

Пригадую, одного разу, в дитинстві ще, я мимохіть підслухав таке дівчаче намовляння. Тоді мені так хотілося, щоб воно справдилося. Бо вельми вже невеселим було наше село без дорослих чоловіків, які десь далеко-далеко, аж на війні, уже кілька зим зимували і кілька літ літували.

Я розповів про почуте сусідським хлопчикам Павлові і Ростиславові. І ми втрьох шукали тирлич, потай від матерів вибігали вночі на вулицю й благали: "Тирлич, тирлич, батька приклич..." І мені з Ростиславом тирлич допоміг, а Павлик свого батька так і не докликався...

Відтоді минули роки і роки. Та кожного разу, натрапляючи на тирлич-зілля, мене охоплює дивне почуття, ніби доторкаюся до якоїсь особливої таїни, заповіданої дитинством на все життя.

— У долі тирлича, — кажу, — зараз починається другий розквіт.

— Не другий, а третій, — поправляє Іван Михайлович. — Тисячоліття тому в наших предків-слов’ян це зілля було не менш популярне, ніж тепер звіробій. Мабуть, не було хвороб, які б не лікували тирличем. Тоді це зілля ледве зовсім не винищили. Отже, слава для рослини — іноді вельми кепська штука...

Зірка Полісся

На протилежному боці галявини під кущем свидини я помітив синю цятку. Вона вирізнялася на прижухлому тлі осіннього різнотрав’я. Підійшов — а це велика квітка з жовтавою серединкою і витончено-ніжними яскравими пелюстками. Такої я ще й не зустрічав.

Залишаю рюкзак, щоб позначити місце, а сам чимдуж по схилу вниз, до Горині. Десь там Носаль полоще корінці лікарського зілля — один знайомий дуже просив принести. Ага, ось і він. Сидить навпочіпки біля води.

— Іване Михайловичу! — гукаю зраділо. — Аби ви знали, що я знайшов!..

— Тс-с!.. — Носаль застережливо посварився пальцем. І жестом наказує присісти поруч.

Коли я виконав його наказ, Іван Михайлович шепоче:

— Послухайте музику осені.

Спочатку я нічого не розумію. Та прислухаюся — справді ніби музика доноситься:

"Тінь-тюль! Цінь-тюль!.."

Ага, он воно що! На стрімкому і високому протилежному березі Горині прямо над річкою розмахнув своє гілля величезний дуб. Певно, не одне століття силкується вода підмити його, але дерево цупко тримається вузлуватим корінням за вапнякову землю і не поступається перед натиском річки. Саме з цього дуба раз у раз скапують стиглі жолуді. І тоді по сизому дзеркалі Горині розбігаються тремтливі кільця.

"Тінь-тюль"! Цінь-тюль!.." — видзвонюють жолуді об воду.

А далі за річкою золотаво палахкотять осики, тут і там серед зелені ліщин мерехтять рожеві іскри бересклету, височать сосни, мов пензлі вмочені в ультрамарин неба.

"Тінь-тюль! Цінь-тюль!.."

— То що там ви відкрили? — нарешті запитує Носаль.

— Ходімо, покажу. Може, ще й ви такого не бачили.

Веду на галявину.

— О, та це ж айстра! — каже Іван Михайлович.

— Айстра? — не можу приховати розчарування.

Уже й сам завважую у квітки схожість з тими айстрами, які тисячу разів бачив на квітниках. Тільки у цієї стебло чогось аж надто буйне. Але то, мабуть, тому, що в траві росте. А я-то думав, недотепа, яку квітку вона мені нагадує…

— Всього-на-всього айстра?..

— Айстра, — ще раз стверджує Носаль. — Тільки не всього-на-всього, а дика айстра. Хіба цього мало?

Проте повністю зміст сказаного я осягнув значно пізніше. Було, не раз виходиш узліссям десятки кілометрів, а на синій вогник айстри так і не нападеш. Бо, вивівши десятки сортів садових айстр та населивши ними квітники у містах і селах, доглядаючи і леліючи, людина нічого не зробила для збереження айстри дикої. Єдине, що збереглося, — давні народні назви рослини. Ласкаві, поетичні, вони передають і ставлення наших предків до осінньої красуні: синій цвіт, ромашка голуба, гайстра, волове око, волові очка, піддубровник. А ще зірочка. Остання назва напрочуд вдала! Адже квітка айстри — це ж і є, по суті, багатопроменева зірочка. До речі, наукова назва "айстра" походить від грецького слова, яке в перекладі теж означає "зірка".

І з айстрами в давнину були пов’язані всякі повір'я. Сам батько ботаніки Теофраст писав: "Стверджують, що айстра допомагає в хорошій справі". Однак застерігає, що для цього викопувати рослину треба з коренем і обов’язково вночі, попередньо звівши над нею намет — так тільки зберігається її сила…

Опівночі айстри в саду розцвіли…

Умились росою, вінки одягли,

І стали рожевого ранку чекать,

І в райдугу барвів життя убирать…

Пригадуєте, в Олександра Олеся? Поет так і назвав свій вірш "Айстри". Не знаю, з якої причини, але мені він завжди спливає в пам’яті при зустрічі з дикими айстрами.

Можливо, дехто заперечить: яка там у диких айстр "райдуга барв"!..

Але не поспішайте із запереченнями! Одного разу восени я таки натрапив на нехожений яр (він був посеред широкого поля, тож худоба туди не заходила, а люди — лише вряди-годи). І весь південний схил того яру палахкотів квітом диких айстр. Це палахкотіння справді нагадувало веселку: вигравали кольори від бузково-рожевого до темно-голубого.

І марили айстри в розкішнім півсні

Про трави шовкові, про сонячні дні,—

І в мріях ввижалась їм казка ясна,

Де квіти не в’януть, де вічна весна…

Так марили айстри в саду восени,

Так марили айстри і ждали весни…

А ранок стрівав їх холодним дощем,

І плакав десь вітер в саду за кущем…

Ми, звичайно, розуміємо, що поет у цьому прекрасному алегоричному вірші, якого поклав на музику композитор Микола

Лисенко, оплакує поразку революції 1905 року. Але який зримий, переконливий, який щемливо-чудовий опис квітів!

І вгледіли айстри, що вколо — тюрма…

І вгледіли айстри, що жити дарма,—

Схилились і вмерли…

Я привів незабаром Івана Михайловича до цього диво-яру. Ми йшли, як на крилах летіли: я — щоб помилуватися ще раз казковим видивом, Носаль — щоб поділити мою радість відкривача. Але перед цим уранці був мороз. І хоч сонце швидко розтопило білий накип інею, та айстри схилили голівки свої, потемніли. Лише кілька квіточок зорило синіми очицями.

І мені відтоді стало зрозуміло, чому в середні віки, коли була створена так звана "мова квітів", айстра означала печаль.

Не перевелося!

Ми по-літньому вибралися на знайомі пригоринські крутосхили, бо тепло-тепло було і сонячно-сонячно. Навіть не вірилося, що оце вже вересень снує над Поліссям срібні павутинки.

Цього разу замахнулися знайти відкасника татарниколистого. Далеко не кожен ботанік може похвалитися, що зустрічав цю рослину. Бо в нас на неї можна деколи наткнутися лише на вапнякових схилах розтоцько-опільських лісів та в західній частині лісостепу. До речі, за межами Радянського Союзу вона росте ще тільки в Польщі, але там така рідкісна, що взята під індивідуальну охорону. Головне, що приваблює у відкаснику, — це велике і оригінальне блідо-жовте суцвіття-кошик, діаметр якого до двадцяти сантиметрів. І це суцвіття не гойдається на стеблі, як у інших рослин, а лежить прямо на землі, наче тарілочка.

Тільки й того, що обрамлене колючим зубчастим листям. Те листя, якому належить відлякувати всіляких непроханих гостей, насправді робить суцвіття ще привабливішим, і важко знайти таку людину, яка проминула б його без уваги.

Зрозуміло, відкасника татарниколистого у вазу на столі не поставиш, дарувати комусь у букеті теж не будеш — не вплітається він у букет. Однак, побачивши, людина чомусь не промине нагоди його зірвати. Хай навіть і руки поколе об колюче листя.

Відкасник татарниколистий теж дуже давня рослина, належить до реліктів третинного періоду. Проте в розряд рідкісних потрапив уже у двадцятому столітті. Недавно один ботанік стверджував, що ця рослина збереглася на Україні тільки подекуди на схилах Вороняків Львівської області і ніде більше. Що ж, тим заманливіше для нас знайти її на Ровенщині. Зараз саме відкасник має цвісти, отже, найбільш примітний.

Ми знайшли відкасника відразу ж на першій галявині. На жаль, не татарниколистого, а іншого. У "нашого" виявилося височеньке стебло, а квітка не така вже й велика. Та знахідка ще більше вселила в нас надію, що знайдемо й татарниколистого.

Проте чим далі, тим менше залишалося впевненості. Річ у тому, що крутосхили чомусь припали до вподоби виводкові диких свиней, ці тварюки недавно все буквально переорали тут. На деяких галявинах, було, жмені трави не знайти, не те що відкасника.

— Оце насвинячили! — обурювався я.

— Вони, як розібратися, більше від нас прав мають на ці схили, бо ж лісові мешканці,— заспокоював Іван Михайлович. — Та й добру справу зробили. Наступного літа тут знаєте які трави загудуть?! Це ж обновлення рослинності…

"Воно так, — думав я собі,— але ж відкасника татарниколистого до "Червоної книги" занесено! А дикий кабан не обминув його, схрумав, певно, як ласощі… Проте звідки тварині те знати?.."

Пригадалася одна давня книга. У ній писалося, що понад двісті років тому відкасник і для багатьох людей був якщо не ласощами, то досить смачною поживою. Ті, хто куштував приготоване з суцвіть відкасника пюре, запевняли, що за смаком воно ні в чому не поступається перед картопляним. Автор тієї книжки всерйоз розмірковував: чому б на пісних і не придатних до обробітку грунтах не вирощувати відкасника? Адже це там, де не родить картопля, давало б їй заміну.

Сьогодні така пропозиція здається досить дивною. Де вже тут вести мову про відкасника як замінника бараболі! Аби хоч для науки зберегти.

На березі Горині набрели на нашого спільного знайомого. Він ловив рибу, зручно розташувавшись зі своїми трьома вудками у затінку черемхи.

— Не везе, кажете? — примружився знайомий. — І мені теж. Вважай, добрих п’ять годин простовбичив тут, а всього якихось півтора десятка пліточок упіймав. Раніше, було, вже як заберешся у цю глухомань, то недаремно: тільки встигай закидати. А зараз — тьфу! — нічим перед сусідами похвалитися. Геть чисто переводиться риба в Горині.

Ні, нам таки повезло, і ми зустрілися з дивом. Зі справжнім!

Виходимо ото на галявину. Вірніше, навіть не на галявину, а на широченьке поле, обрамлене лісом. І все те поле раптом лілово-рожеве — цвіте верес…

Ступаємо кілька кроків — наче по товстелезному пухкому килиму. П’янить медовий запах. Чогось так і хочеться розпластатися горілиць у цьому духмяному буйноквітті.

— Покачаємося? — вгадує мою думку Іван Михайлович. І, знявши рюкзака, плюхається ницьма додолу. Ще й руки розкинув. Я тут і собі шубовсть у звабливу прохолоду вересу. Так легко і радісно! Хочеться сміятися, співати. Качаємося, як діти. Навіть співаємо щось, правда, кожен своє і не в лад, та це байдуже.

Прямо перед очима в мене хитається гілка вересу. Дрібненькі зелені-зелені листочки, мініатюрні квіточки, зібрані у довгу китицю. І все це — ніби щойно вирізьблене чарівником-скульптором з якогось матеріалу небаченої краси. Хоч знаю, скульптор цей — Природа, та не можу не дивуватися його майстерності.

Вереси —

Цвіт поліської краси…

Це Іван Михайлович затягує.

— Самі склали?

— Ні, хитнув головою, — народна пісня. А народ уміє підмічати, це вже точно.

І далі наспівує:

Цвіте верес на Поліссі —

Мед буде…

Раптом схоплюється на ноги. Тре ліву руку, сикає від болю і в той же час сміється:

— А, щоб його! Бджола вкусила… С-с… Так мені й треба. Співаю "мед буде", а сам бджілкам заважаю цей мед збирати.

Чомусь тільки зараз завважую, що вересове поле аж дзвоном дзвенить, аж співає, стільки бджіл на ньому трудиться. Справді, "цвіте верес на Поліссі — мед буде"!

Поминаємо галявину. Носаль хитрувато мружиться:

— То до яких рослин віднесемо верес?

Я не вагаюся:

— До рідкісних!

…Вдалині від річки нас чомусь охопило гнітюче почуття. Спочатку не могли зрозуміти, чого б це. Але згодом переконалися: тому, що в лісі дуже сухо. Ідеш, а листя монотонно шурх-шурх під ногами. Жолуді падають — шурх-шурх-шурх! Вітерець пробіжить — шурх-шурх! Не те що їстівного гриба — поганого мухомора ніде не видно. А все живе ніби вимерло. Зрідка пискне якась пташина, та й та одразу ж замовкне, ніби злякавшись власного голосу. Все зело стало чахле, похилилося. На що вже невибаглива жалюча кропива, а й на ній листя поскручувалося від посухи.

Шурх-шурх… Шурх-шурх… Здається, це ліс шепоче спрагло: пити… пити… Тішимося думкою, що вже не довго чекати лісові. Якщо вже настала осінь, то дощі обов’язково будуть.

Де-не-де зблисне під ногами червона ягода брусниці. Визбирали уже.

— На Поліссі брусницю з давніх-давен вважають однією з найкращих ягід, — розповідає Іван Михайлович. — І на те мають усі підстави. Адже

ця ягода дуже довго зберігається свіжою. Особливо коли її залити чистою водою. Раніше поліщуки робили так: у невеличку бочечку крізь отвір у денці засипали брусницю, заливали холодною кип’яченою водою і забивали чіп. Бочечку опускали в криницю. А серед зими витягували і мали свіжі брусниці та ще й приємний на смак вітамінізований напій. Нерідко в криницю опускали дві бочечки. Тоді другу відкривали аж напровесні, коли для людського організму особливо необхідні вітаміни. Це тепер у магазинах всілякі там соки та джеми в будь-яку пору купляй, а лимони, мандарини та апельсини з усього світу привозять. А колись нічого цього не було, от і виручала брусниця. Зараз здебільшого люди забули цей спосіб зберігання брусниць. А жаль. Ця ягода і нині на Новий рік чи на Восьме березня не завадила б…

Наблизилися знову до Горині і відразу переміну вловили: ніби дихати стало легше. Відчувається, вода поруч. Усе навкруги веселіше.

Біля завороту річки несподівано почули:

— Сергію, Сергію! Сюди!..

Щось у цьому голосі було таке, що ми й собі щодуху кинулися в той бік.

На березі тупцював хлопець років п’ятнадцяти. Він обома руками тримав кінець товстого вудлища з ліщини, а щось невидиме тягло вудку вниз за течією. У цю мить підскочив другий хлопець, певне, той самий Сергій, якого кликали. Удвох вони щосили потягли вудку до себе. Біля берега завирувала вода — на гачку борсалася велика щука.

Нарешті рибину витягли. Хлопець схопив її на оберемок, одніс далеко від води й поклав у траву. Зморена боротьбою, щука навіть не підстрибувала, тільки раз у раз "плямкала" червоними зябрами. А хлопець стояв біля неї і весь аж трусився від хвилювання.

— Оце улов! — захоплювалися ми.

Сергій узяв палицю, сунув щуці в рот. Та закусила її і не пускала.

— Не менше десяти кілограмів, — визначив Іван Михайлович. — А ще кажуть, що в Горині риба перевелася…

Раптом він штовхнув мене у плече:

— О, і це не перевелося!

Показує не на щуку, а трохи вбік.

Я навіть очі протер — ні, таки він, відкасник татарниколистий! Наче тарілочка у зеленому віночку з листя. Любісінько красується собі на сонці.

Нахиляюся над суцвіттям.

Відчуваю, як з хвилювання починають тремтіти руки… Це від радощів.

Трава, якої не було

Закрутило, захурделило, замело — зима! Хотіли побродити по січневому лісі, а воно в ліс і ткнутися ніяк: замети до пояса. Та ще якраз знову метелиця розвихрилася. Довелося у знайомого лісника перечікувати.

Сидимо в теплій хаті, прислухаємося до протяжного завивання вітру в комині, кепкуємо з себе, що оце знайшли час вибратися на прогулянку. Лісник ставить на стіл відрового чайника, жартує:

— Ото як вип’ємо — до весни не так уже й багато залишиться. А там, дивись, і ваші зілля зазеленіють.

За склянкою чаю розмови, розмови. Про всяку всячину. І про рідкісні рослини, звичайно. Коли це лісникова мати — вісімдесятирічна бабуся, яка досі не встрявала в нашу балачку, — візьми та й скажи:

— А найрідкісніша трава саме у зимову пору й росте.

Коли надворі біла хуга завиває, а в хаті тепло-тепло і поспішати нікуди, — чому б і нісенітницю не послухати? Просимо: розкажіть та розкажіть.

— І сама тепер знаю, неправда це. Але ж цікаво. Було, ще моя мати розказувала, а мені страх кортіло хоч одним оком глянути на цю траву. Росте вона ніби по берегах річок і озер. Та тільки одну ніч росте — якраз у новорічну. Отож опівночі її лише й можна зірвати. Та зрячим вона до рук не дається, а тільки сліпим — вони її відчувають здалеку — очі їм поколює. Тому, коли хто захоче мати таку траву, то повинен просити сліпого, щоб нарвав її. А маючи її, можна перепливати найбурхливішу річку. З нею й риба добре ловиться. Вельми гарна трава! Я колись навіть просила сліпого Льонця нарвати її — розсердився, каже, мені й без того життя в очі коле, а тут ти зі своєю травою!..

— А нащо, мамо, вона була вам? — жартує лісник, підморгуючи. — Нашу річечку й так у будь-якому місці перебредеш — колін не замочиш.

— Все одно гарна трава! — стоїть на своєму бабуся, чи то забувши через старість, чого-то їй забажалося тієї трави мати, чи може, й не було такого бажання, а в старої про нього мимохіть вихопилося…

Непомітно розмова переходить виключно на казкові трави, яких узагалі й не існувало на світі, такі, що їх просто виростила буйна народна фантазія…

Людей завжди вабить незвичайне, дивовижне. Навіть коли воно вигадане, як оця неіснуюча новорічна трава. Така вже людська вдача. Тому й живуть тисячоліттями легенди про живу і мертву воду, про зачаровані ліси і річки, про всемогутнє зілля, з допомогою якого можна пізнати всі таємниці природи, стати справжнім володарем світу. Людина хотіла усе те мати, тому й створювала оті легенди собі на втіху.

Найчастіше таке чар-зілля у легендах не має назви. У давніх травниках доводилося читати: "Є трава, росте у воді, кінцем проти води, а як зірвеш і кинеш на воду, то попливе проти течії. Трава та, якщо носити при собі, усякого єретика і супротивника віджене..." Або: "Є трава, росте на горбках, верхнім кінцем у землю пнеться. Коли хтось траву ту риє на Іванів день і дає худобі, то худоба та року того від пошесті не загине..." Або ще: "Трава росте при великій річці, зривати її треба через золоту або срібну гривну, а хто носить при собі, той не буде боятися ні диявола, ні єретика, ні злої людини..."

Про одну з найдавніших таких безіменних диво-трав розповідає грецька легенда. Зросла ця трава з краплин крові титана Прометея. І саме завдяки їй вдалося відважним аргонавтам здобути у Колхіді знамените золоте руно.

А було це ось як.

Коли герої-аргонавти прибули в Колхіду, місцевий цар Еєт, вислухавши ватажка прибулих Ясона, мовив:

— Гаразд, ти матимеш золоте руно. Але спочатку зори поле моїм залізним плугом. А в плуг запряжи мідноногих биків, що дихають полум’ям. Тоді засій поле зубами дракона. Коли із драконових зубів повиростають закуті в панцирі воїни, поборися з ними і перебий їх. Здужаєш — дістанеш руно.

Навряд чи пощастило б Ясонові виконати це завдання. Але дочка колхідського царя Медея, палко закохана в юного героя, потай приготувала мазь із коріння трави, що виросла з Прометеєвої крові. Кожен, хто натирався цією маззю, на один день ставав невразливим ні для заліза, ні для міді, ні для вогню і діставав непереможну силу. Ця мазь і допомогла Ясонові здійснити нечуваний подвиг…

Коли ж та чи інша дивосильна рослина мала в легендах конкретну назву, то здебільшого назва ця збереглася й донині. Буває, що нині таку назву має якась рослина, та вона нічого спільного з колишнім чар-зіллям не має, хоча й викликає цікавість у багатьох. Ось і цього разу нам пригадався один смішний випадок.

Якось минулої осені ми йшли узліссям — я, Іван Михайлович та Андрій Дмитрович (так звати лісника). Тут мою увагу привернуло височеньке зілля, що росло над стежкою. Подекуди на ньому під листками жовтіли квітки, деінде — вже гойдалися продовгуваті коробочки. Я доторкнувся до однієї. Почувся легенький тріск і… коробочки не стало. На її місці теліпалися тоненькі спіральки. Це так умить скрутилися стінки коробочки, розбризкавши на всі боки насіння.

— Захотілося з розрив-травою погратися? — усміхнувся Іван Михайлович.

Почувши про розрив-траву, Андрій Дмитрович зупинився.

— То це і є розрив-трава? Дивно…

— Чому дивно?

— Не такою уявлялася. Я, знаєте, байку одну чув колись про розрив-траву. Хочете, розкажу?

І, не чекаючи згоди, почав:

— Так-от. Кажуть, сила в розрив-трави незвичайна є. Сік ніби у неї такий, що залізо переїдає. Тому в давнину дуже хотіли володіти нею злодії. Бо зручно як: засунув розрив-траву в будь-який замок, а він і розпався. Ні ключів добирати не треба, ні відмичок. Тільки, казали, знайти розрив-траву нелегко, дуже потайна вона. Той, хто хотів мати її, повинен був до хитрощів вдатися. А хитрість та була ось у чому. Треба знайти гніздо черепахи, дочекатися, коли сама черепаха подасться пастися, і густо обтикати його довгими залізними цвяхами. Черепаха повернеться, але крізь цвяхи проповзти не зможе. Тоді вона вирушить на пошуки розрив-трави, щоб нею у тому "частоколі" зробити прохід до гнізда…

— Ви що ж, справді вірили цьому?

— Вірив не вірив, але не сподівався, що вона отакенька.

— А яка ж?

— Ну, серйозніша трохи, чи що.

Ми довго сміялися усі троє.

Про все це ми згадували того січневого дня, перечікуючи в лісниковій хаті хурделицю.

Слово за словом, а час біжить. Іван Михайлович зирк у вікно.

— Еге, — каже, — а завірюхи-то вже й немає.

Поки одягалися та прощалися з привітними господарями — тут і сонечко блиснуло. Вперше за кілька днів.

Долаючи замет за заметом, ідемо до залізниці. А у вижолобку біля засніженої річечки виграють рожевуваті полиски. Ніби пелюстки незнаних квітів випромінювали своє казкове сяйво.

Слово після мандрівки

Даруй мені, читачу, що я часто, надто часто у своїх оповіданнях вживав слово "диво". Якщо ти матимеш змогу власними очима побачити у полі, в лузі, в лісі ті рослини, про які я тобі розповів, то переконаєшся: я нітрохи не зловживав цим словом. Бо неповторна краса, довершеність форм, незвичайні властивості рослин (хай навіть не завжди рідкісних) викличуть і в тебе таке ж почуття схвильованості і здивування.

А можливо, тобі зустрінеться така ж закохана у трави людина, як Іван Михайлович Носаль, і допоможе "відкрити" інші не менш цікаві рослини. Покажи їх своїм друзям, розкажи про них, навчи берегти їх. Знай, твоя Вітчизна починається і з цієї рідкісної рослини, яку можна побачити тільки у знайомому переліску чи на лузі біля рідної річки.

Оберігаючи рідкісну флору, ти бережеш не тільки красу свого краю, хоч і це дуже важливо. Ти бережеш його реліквії для майбутнього. Ти бережеш скарб, якому ціни немає. Адже поки що більшість рослин досліджена ще дуже й дуже мало. Тож не буде нічого неймовірного, коли в майбутньому саме ти станеш тим ученим, який відкриває досі не знані лікарські властивості цих рослин і таким чином поверне здоров’я тисячам і тисячам людей. А можливо, ти знайдеш їм якесь інше, не менш важливе застосування?

А ще, читачу, поділюся з тобою таємницею: трави, як і люди, уміють розмовляти і співати. Правда, мову трав розуміє лише той, хто все своє життя присвятив дружбі з ними, як-от Іван Михайлович Носаль. Зате пісню трав може почути кожен. Для цього варто тільки дуже захотіти її послухати. Ця пісня має чарівну особливість: хто хоч раз почув її, у того

неодмінно знову і знову з’являтиметься бажання ще послухати. Хай же і до тебе приходить таке бажання!